

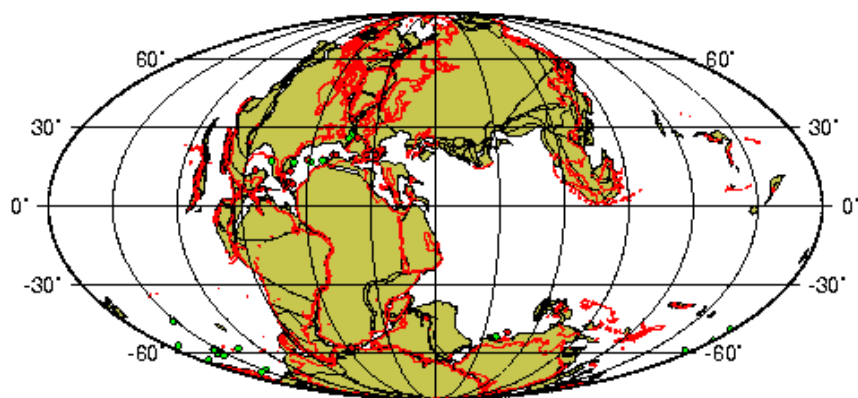
GEOFYZIKÁLNÍ ÚSTAV
AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY, v. v. i.

MATEMATICKO-FYZIKÁLNÍ
FAKULTA
Univerzita Karlova

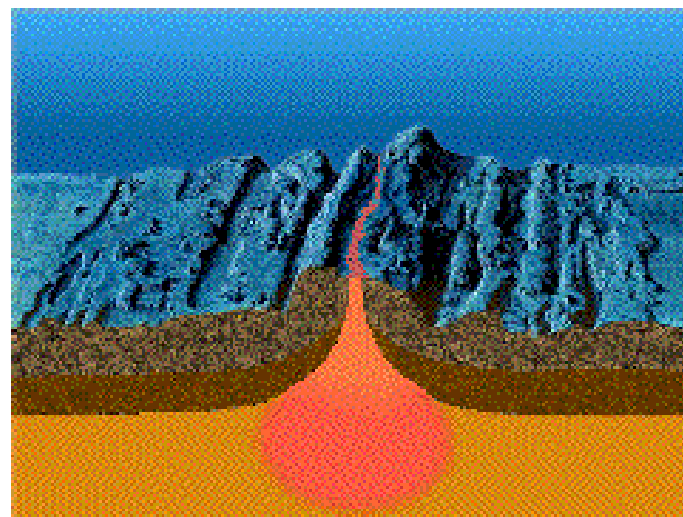
ZEMĚ V POHYBU: desková tektonika a její fascinující důsledky

Aleš Špičák

150 My Reconstruction

Copyright 2005 - 2015 Terry A. McDonald

osnova přednášky:

- vývoj hypotézy tektoniky litosférických desek a její stavební kameny
  - podobnost pobřežní linie kontinentů
  - podobnost paleontologických nálezů
  - přítomnost „nepatřičných“ sedimentárních hornin
  - konvekce hmoty zemského pláště
  - morfologie, stáří a fyzikální vlastnosti oceánského dna
  - rozložení zemětřesení a aktivních sopek
- současné uspořádání litosférických desek a jejich vzájemné pohyby
- morfologie zemského povrchu, zemětřesení, sopky a desková tektonika
- projevy procesů odehrávajících se mimo deskovou tektoniku
- možnosti moderních věd o Zemi při poznávání detailů geologických procesů
- desková tektonika v Českém masívu
- počátek deskové tektoniky (?)
- projevy deskové tektoniky online

stavební kameny teorie deskové tektoniky 1: podobnost pobřežní linie kontinentů

1596 – holandský geograf **Abraham Ortelius** ve druhém vydání své práce **Thesaurus Geographicus** uvažuje o tom, že Amerika byla v minulosti „odtržena“ od Afriky a Evropy, patrně zemětřesením a potopami, a dodává:

„Stopy po této trhlině se prozrazují samy, když srovnáme pobřežní linie těchto tří kontinentů“.

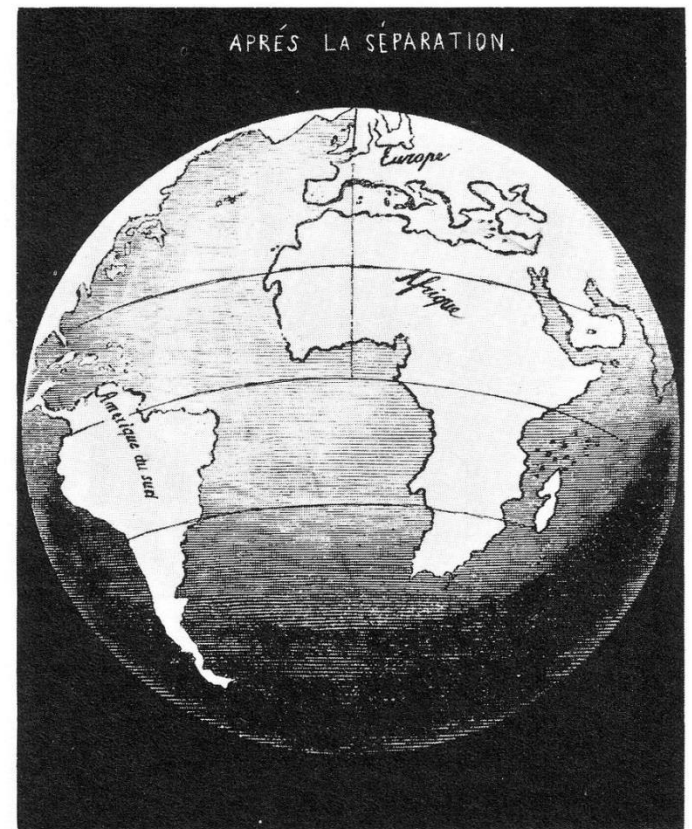
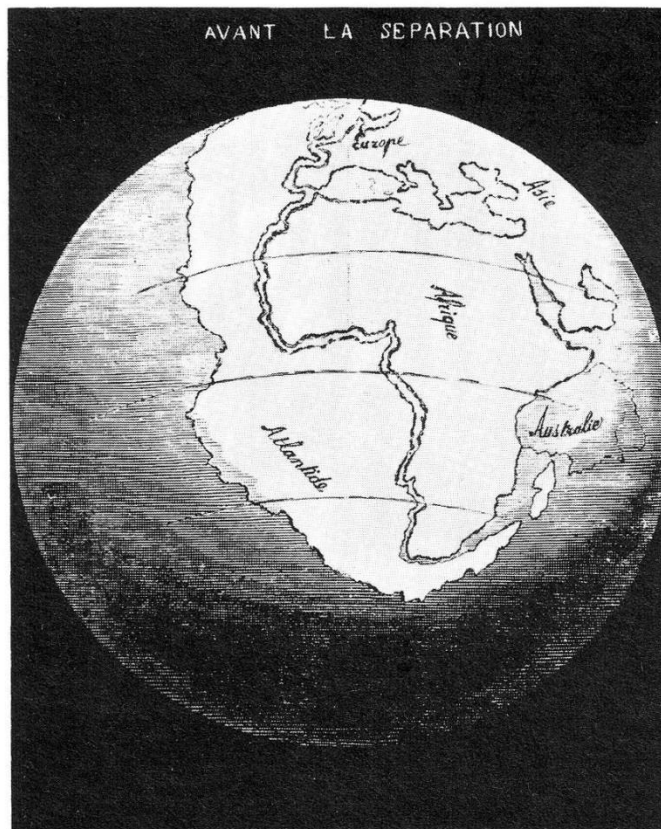

stavební kameny teorie deskové tektoniky 2: podobnost paleontologických nálezů

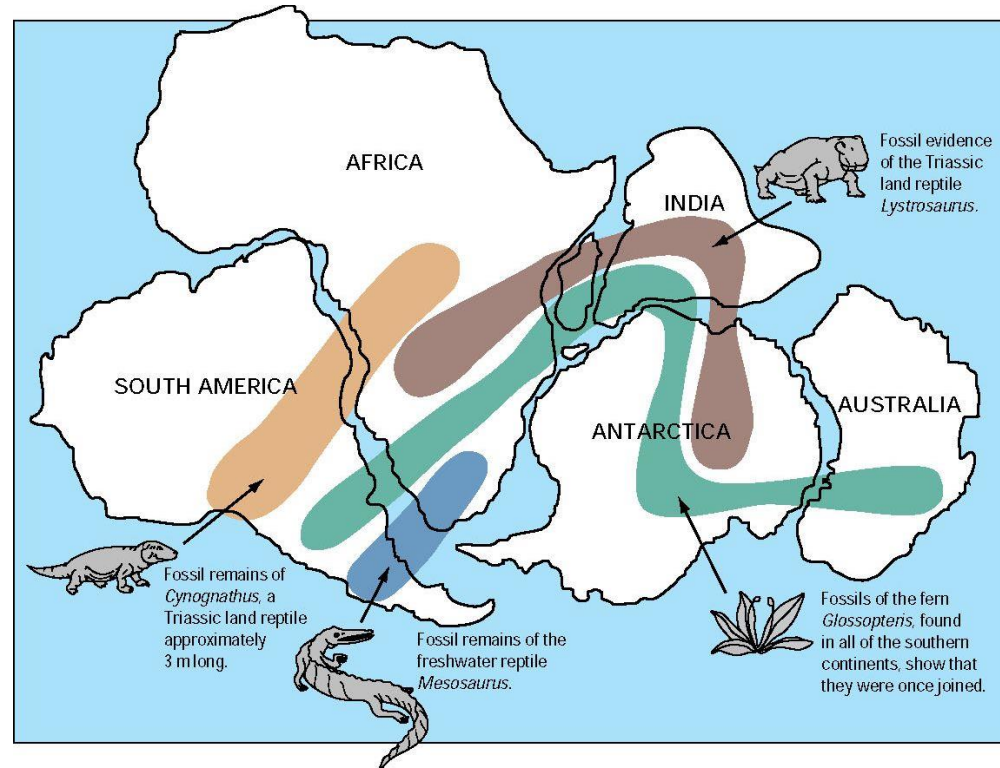
1858 – francouzský geograf **Antonio Snider-Pellegrini** ve své práci *„La Création et ses mystères dévoilés“* dokládá stejné rostlinné zkameněliny nalezené v Americe a v Evropě a toto pozorování vysvětluje posunem kontinentů v geologické historii

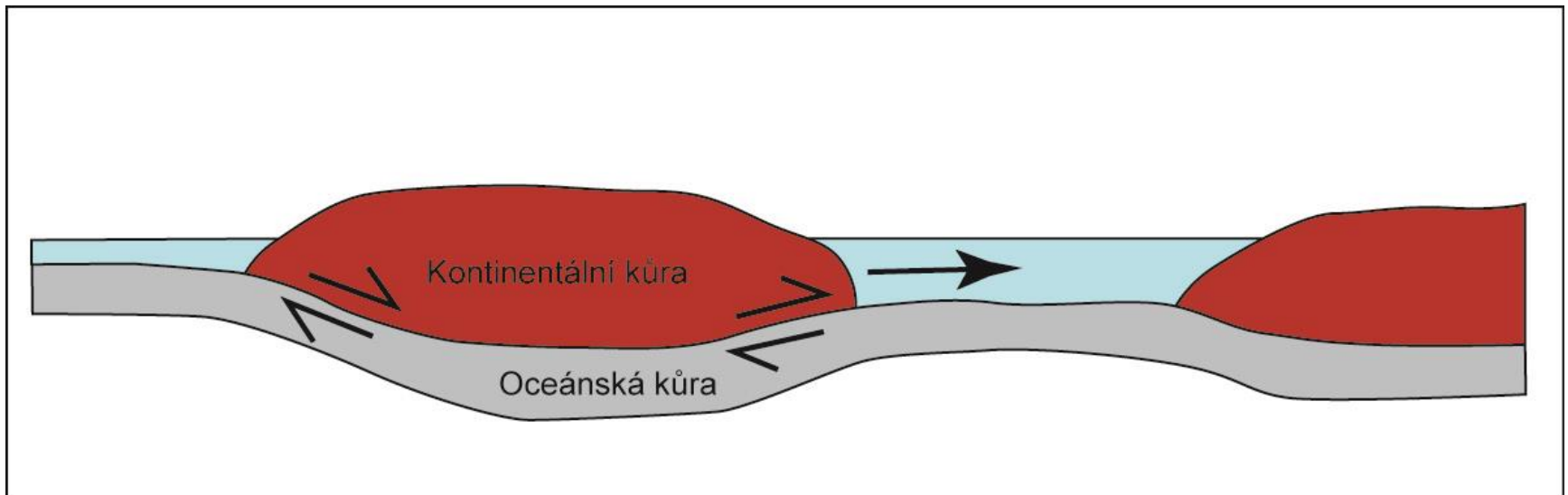
stavební kameny teorie deskové tektoniky 3: přítomnost „nepatřičných“ sedimentárních hornin

1912 a 1915 – **Alfred Wegener** představil **teorii „kontinentálního driftu“**, která vysvětluje jinak nepochopitelná pozorování geologů:

- ledovcové sedimenty v afrických pouštích
- uhelné sloje v Antarktidě
- stejné fosílie od Austrálie přes Indii, Afriku až do Jižní Ameriky

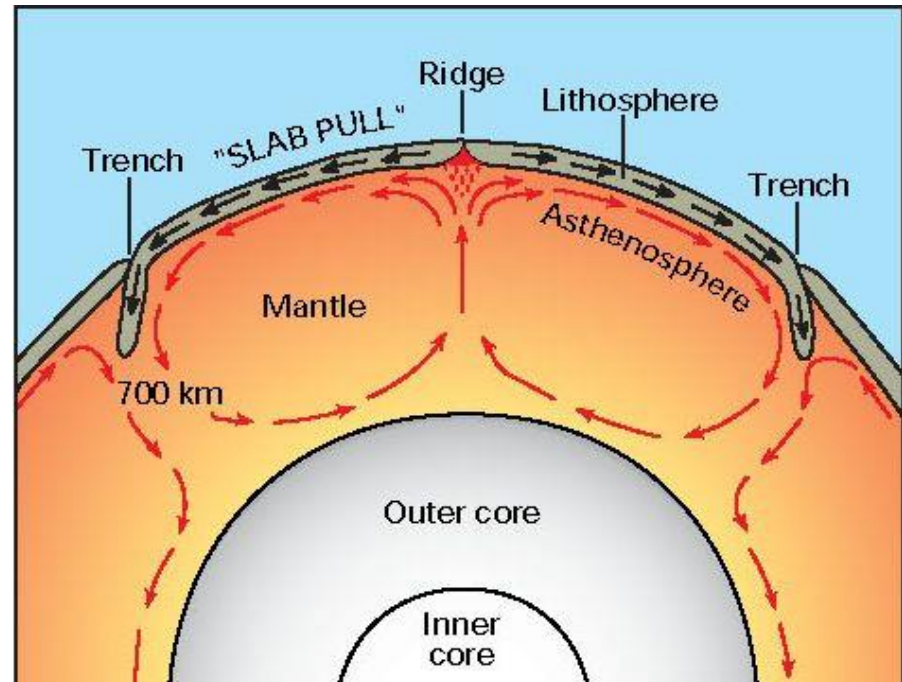
Wegener však nedokázal zdůvodnit mechaniku pohybu kontinentů reálným fyzikálním modelem – předpokládal, že kontinenty kloužou po oceánské kůře a pohybuje jimi odstředivá síla zemské rotace. Námitka proti fyzikální podstatě hypotézy vedla chybně k jejímu celkovému odmítnutí geovědní komunitou.

stavební kameny teorie deskové tektoniky 4: konvekce hmoty zemského pláště

1929 – britský fyzik a geolog **Arthur Holmes** přijímá myšlenku kontinentálního driftu a jako hlavní sílu řídící pohyb kontinentů navrhuje **konvektivní pohyb hmoty v zemském plášti**

konvektivní pohyb grafitových částic v oleji zahříváném svíčkou

popis experimentu viz

https://www.ig.cas.cz/wp-content/uploads/2018/01/Brozura_s_pokusy.pdf

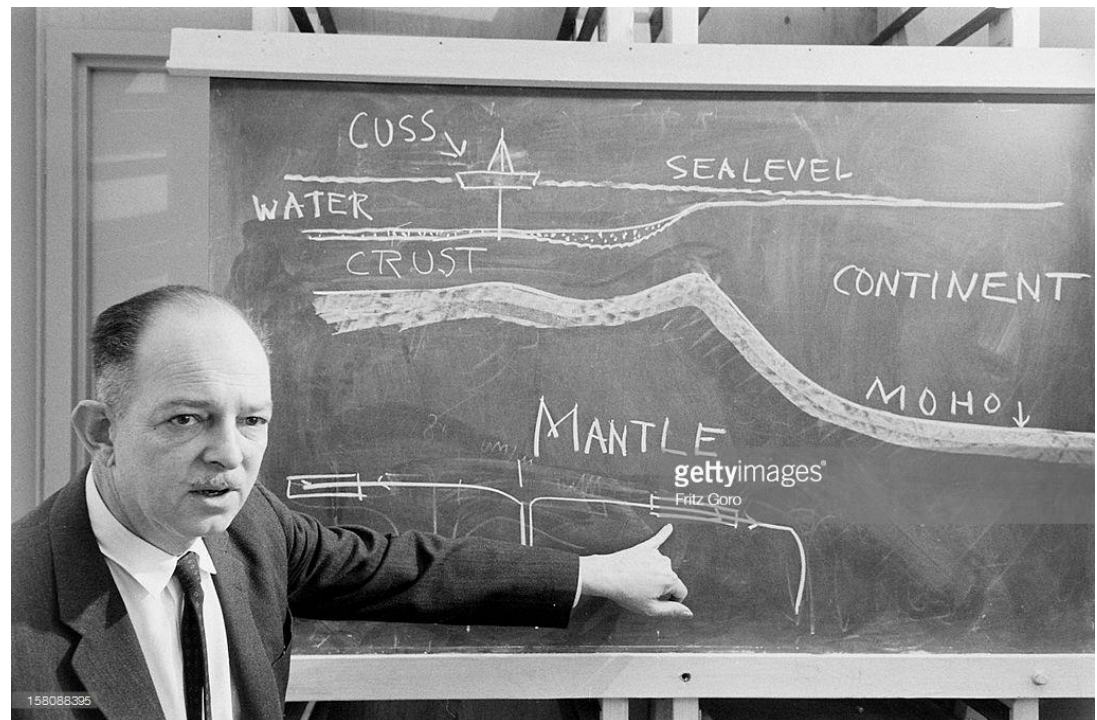

stavební kameny teorie deskové tektoniky 5: morfologie, stáří a fyzikální vlastnosti oceánského dna

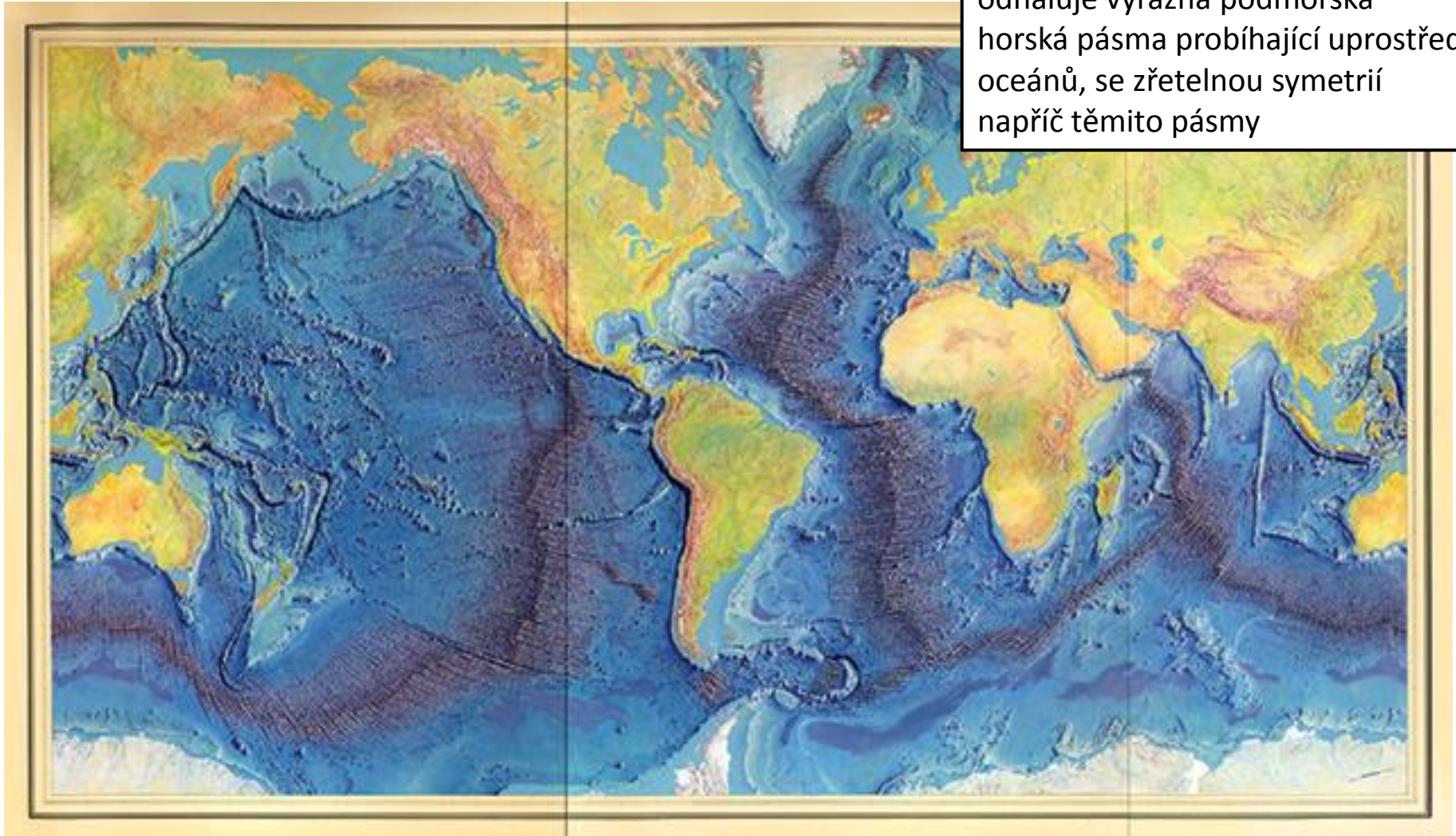
1959-1962 – americký geolog **Harry Hess** využívá svých vlastních měření v americkém loďstvu během 2. WW a po ní a na základě rozsáhlého mapování oceánského dna představil model vzniku oceánské kůry na středooceánském hřbetu a jejího podsouvání (subdukce) zpět do zemského pláště na základě tří argumentů:

1. morfologie oceánského dna
2. stáří vulkanických hornin oceánského dna
3. proměnlivost orientace magnetických minerálů vulkanických hornin oceánského dna

stavební kameny deskové tektoniky 5: morfologie, stáří a fyzikální vlastnosti oceánského dna

topografie oceánského dna
odhaluje výrazná podmořská
horská pásma probíhající uprostřed
oceánů, se zřetelnou symetrií
napříč těmito pásmy

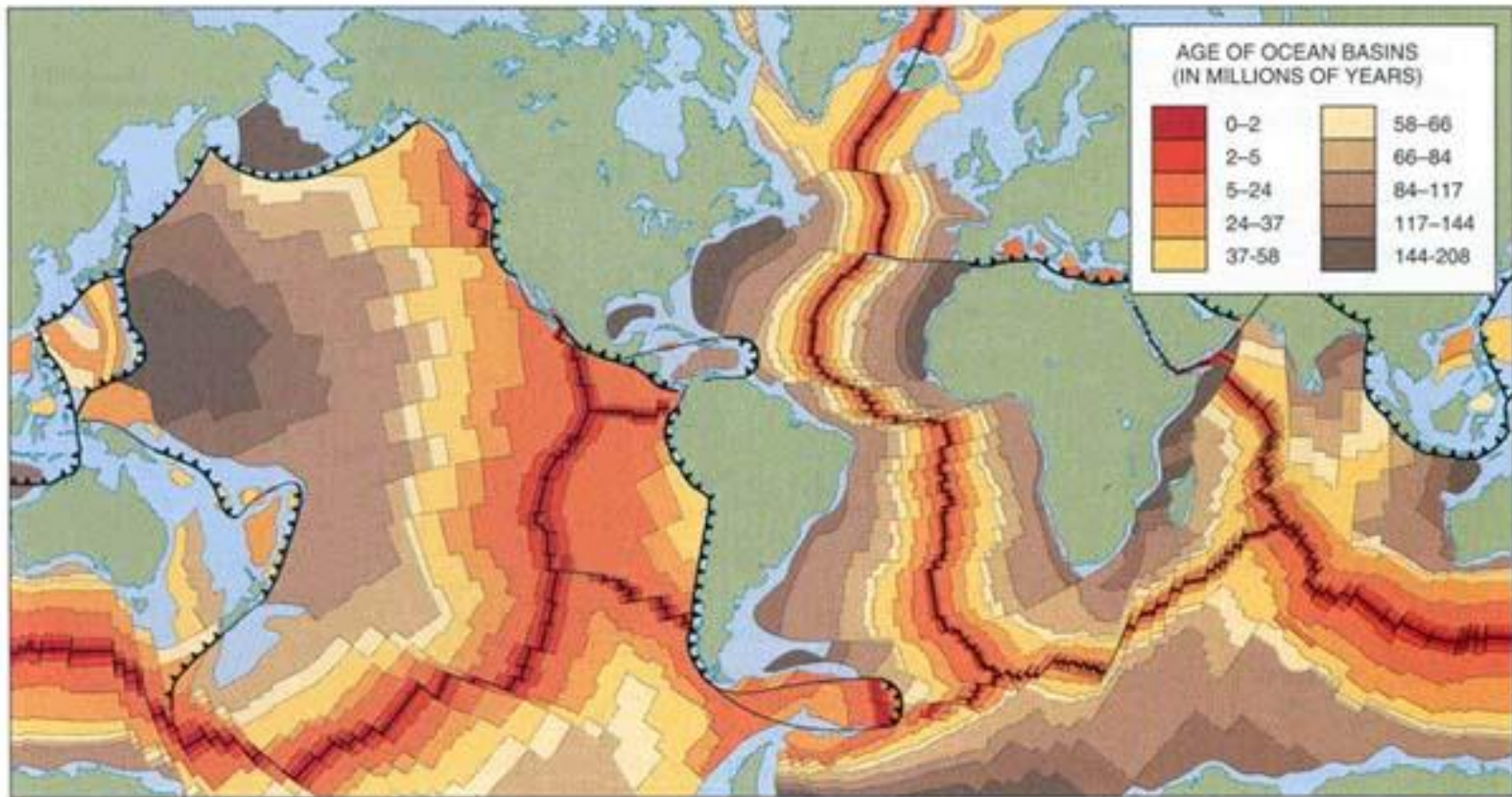

From "World Ocean Floor Panorama", Authors Marie Tharp and Bruce C. Heezen, 1977.

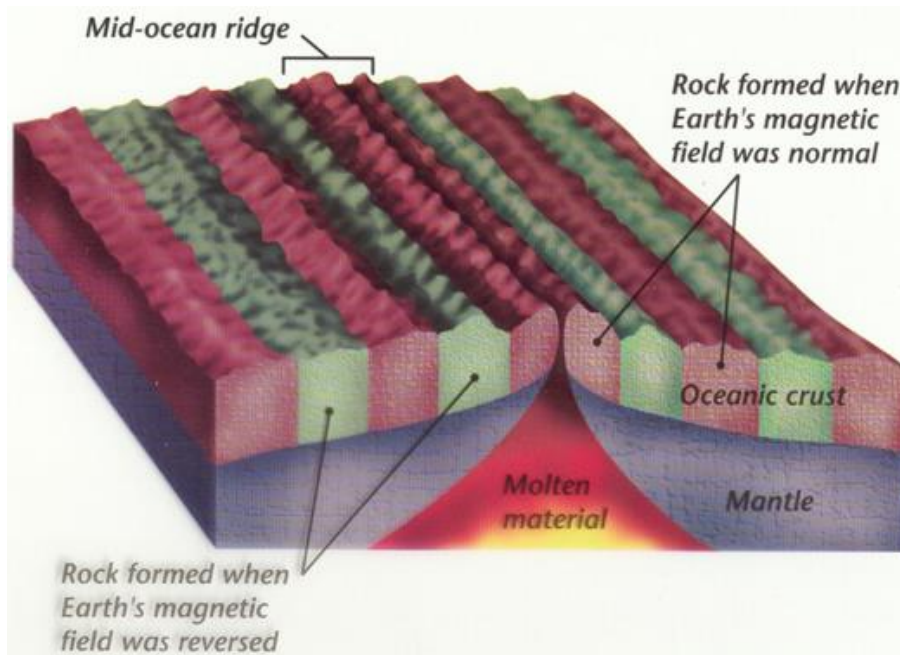

stavební kameny deskové tektoniky 5: morfologie, stáří a fyzikální vlastnosti oceánského dna

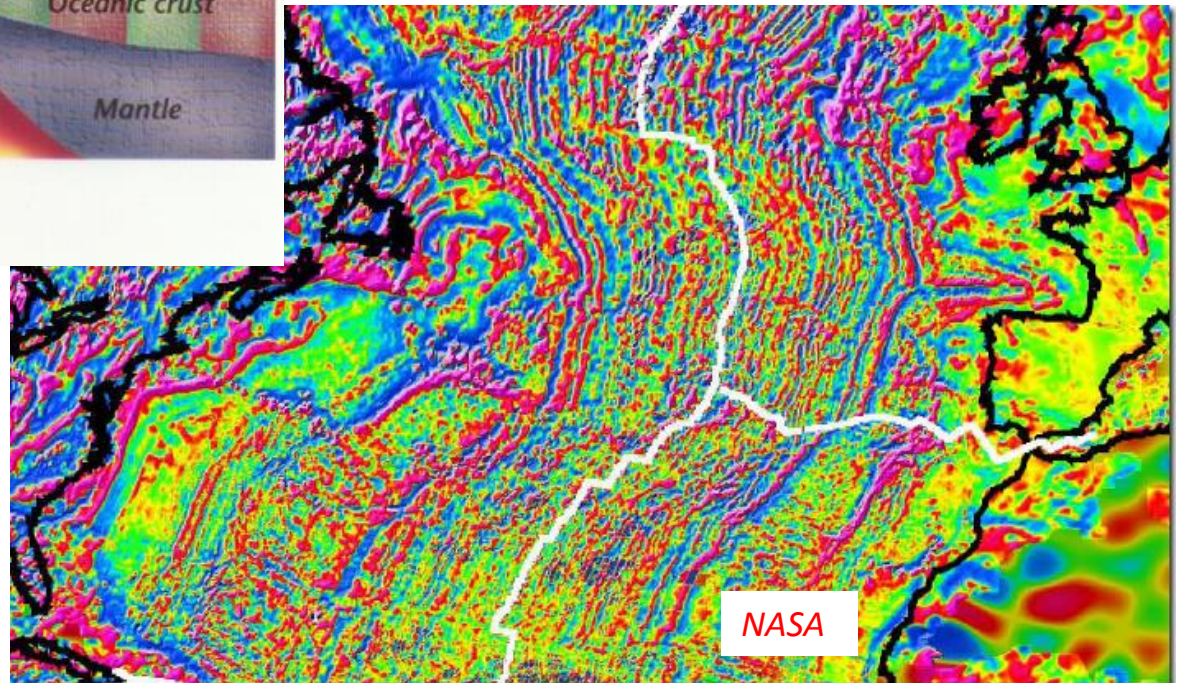
stáří hornin oceánského dna narůstá se vzdáleností od středooceánských hřbetů (zřetelná symetrie)

stavební kameny deskové tektoniky 5: morfologie, stáří a fyzikální vlastnosti oceánského dna

symetrie záznamu přepólování
magnetického pole Země v minulosti
v horninách na stranách
středooceánského hřbetu

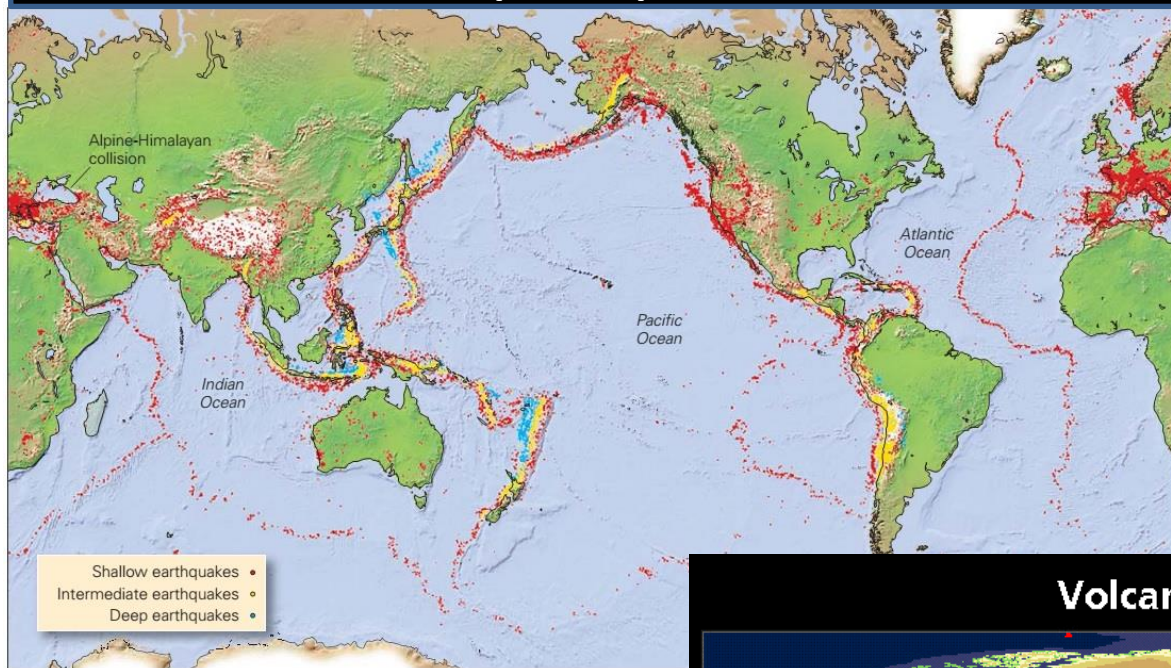
stavební kameny deskové tektoniky 6: rozložení zemětřesení a aktivních sopek

Smithsonian Institution
National Museum of Natural History
Global Volcanism Program

<https://volcano.si.axismaps.io/>

Earthquake Epicenters

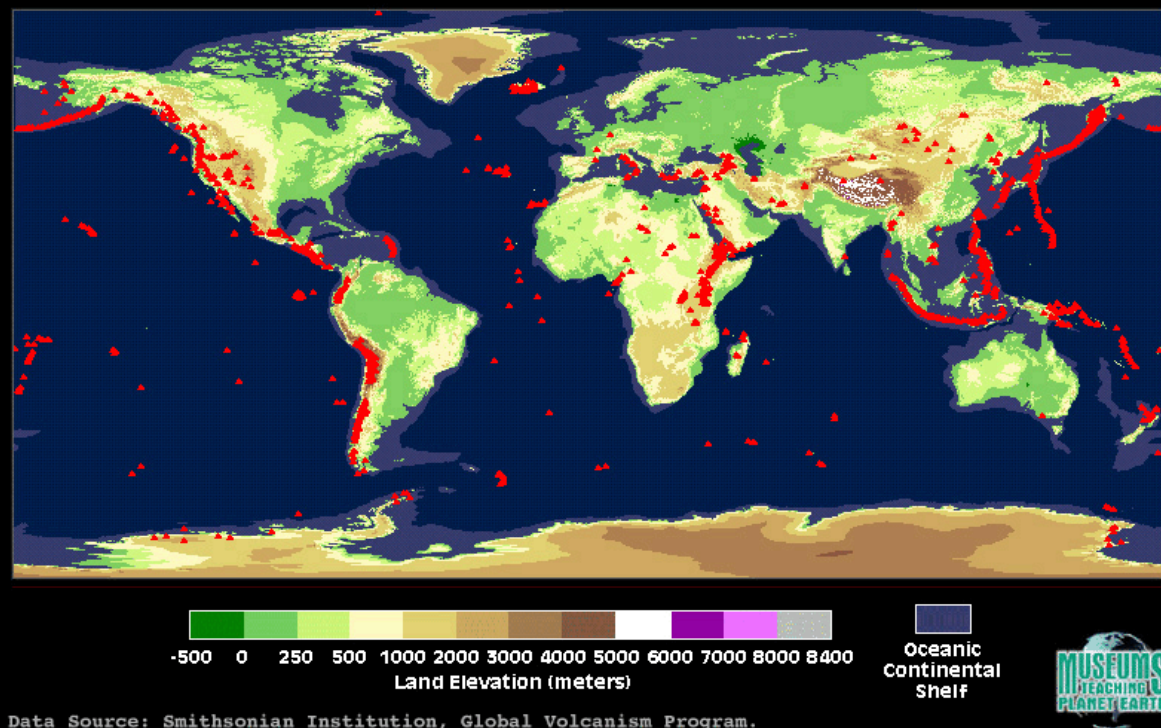

stavební kameny deskové
tektoniky 6:
rozložení zemětřesení
a aktivních sopek

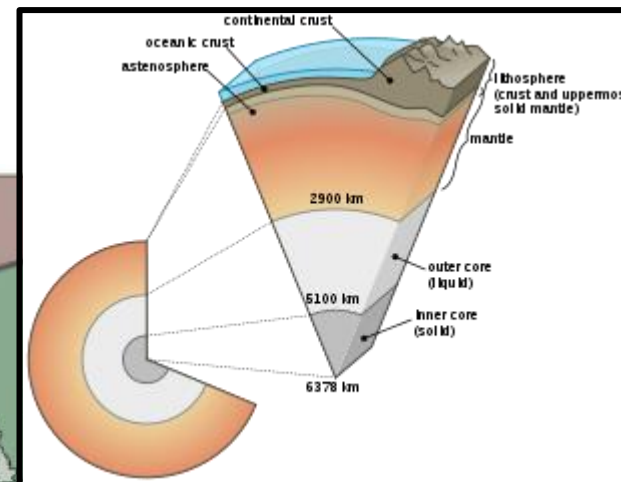
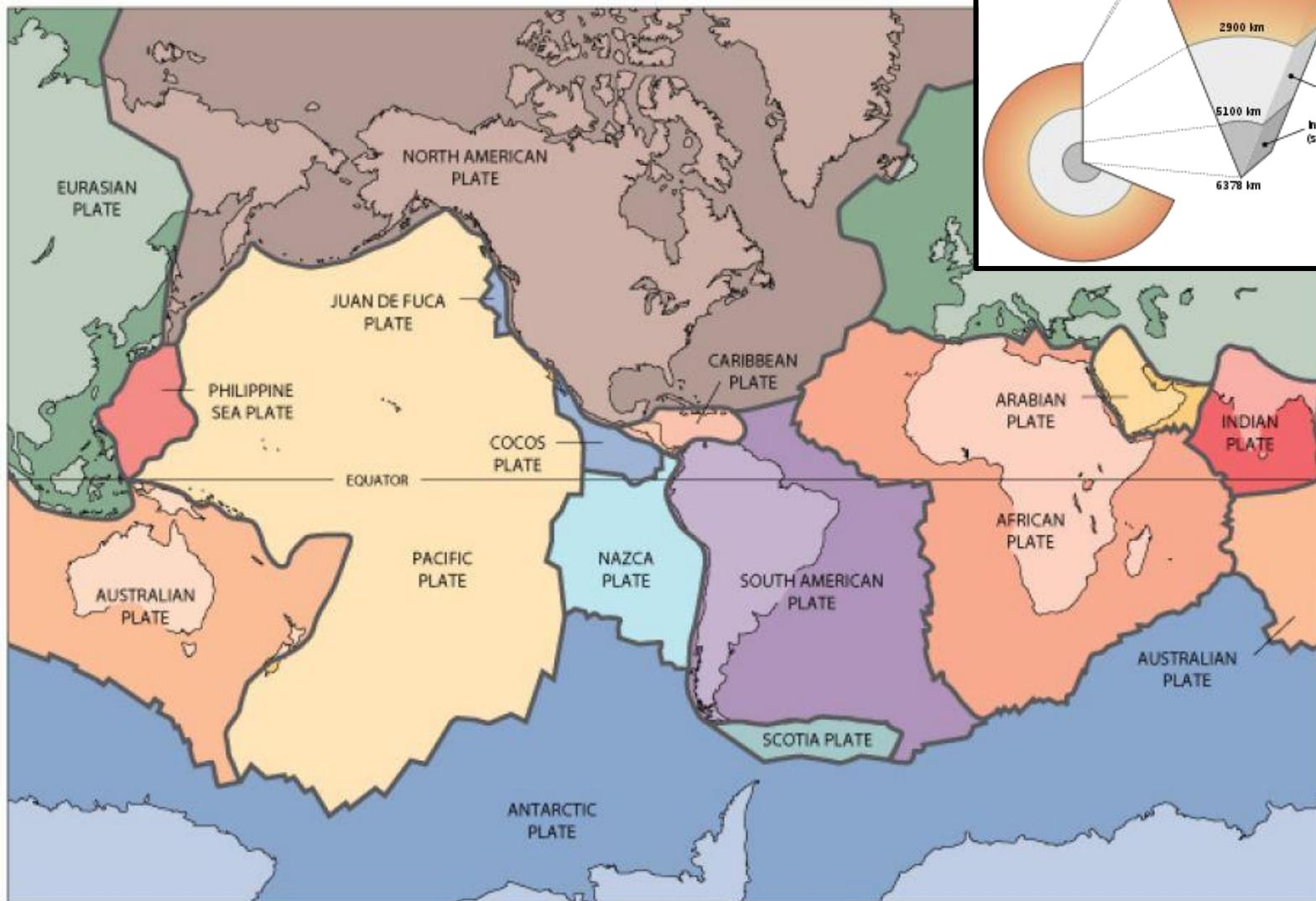
O. Khattak,
<http://geologylearn.blogspot.cz/2015/11/where-and-why-do-earthquakes-occur.html>

Smithsonian Institution,
Global Volcanism Program

Volcanoes of the World

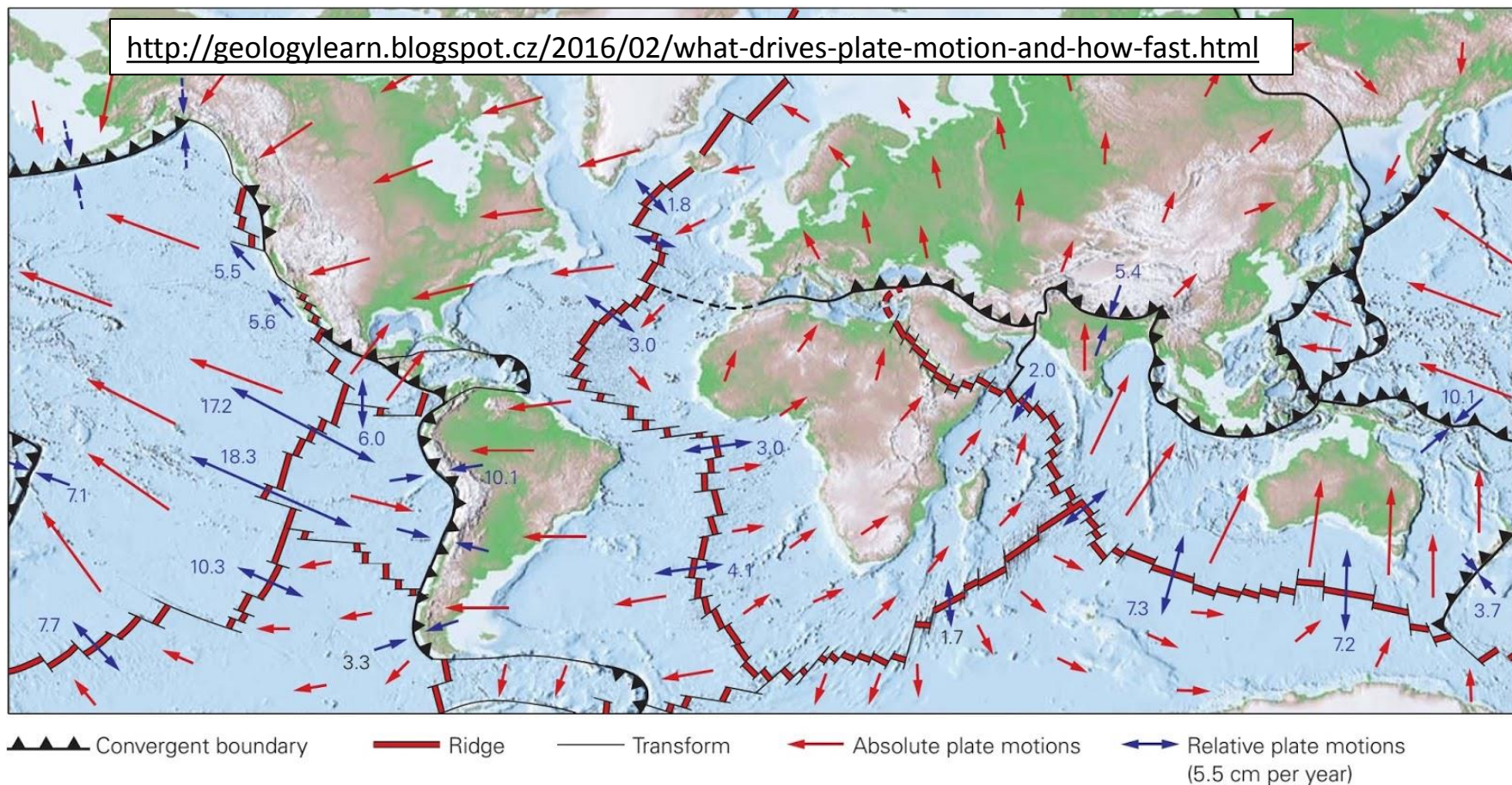

současné uspořádání litosférických desek

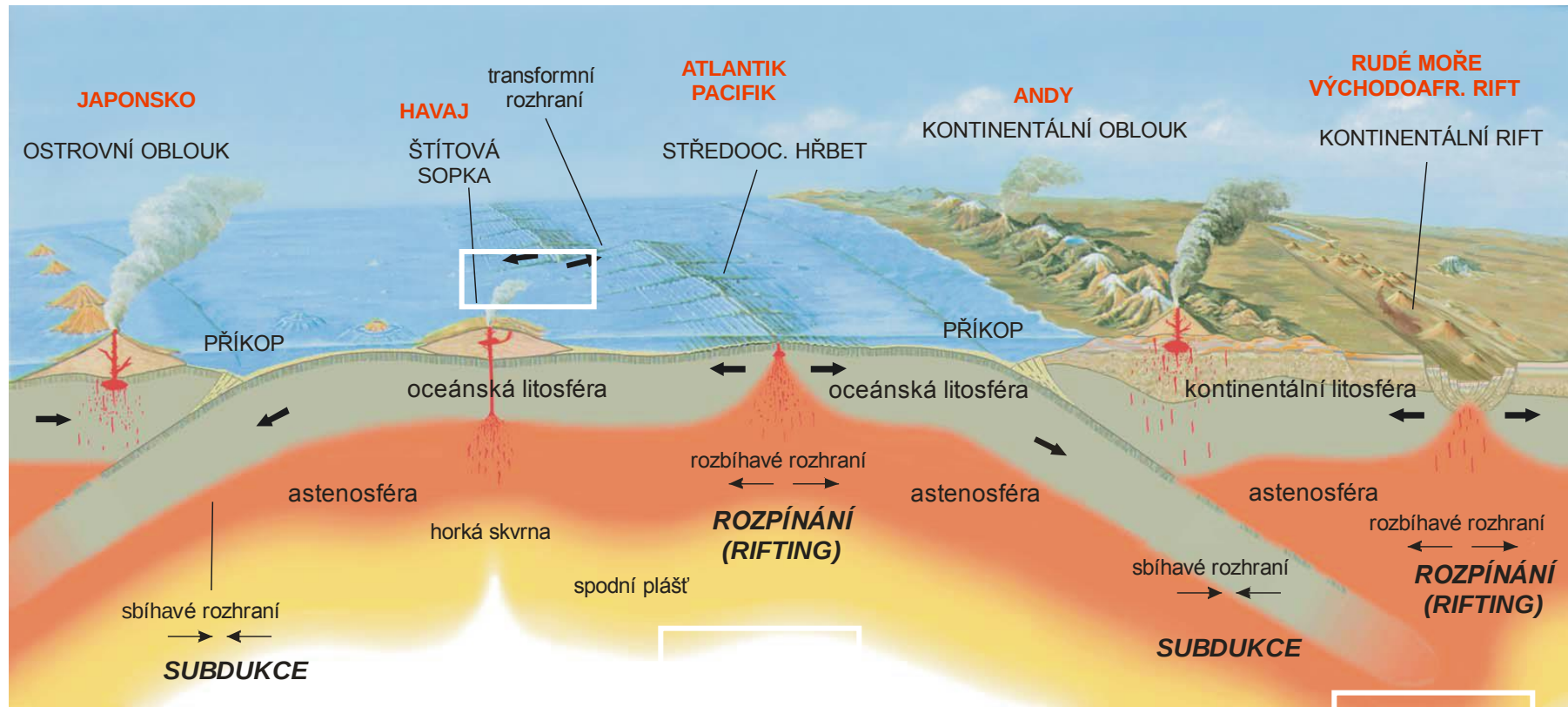

rychlost horizontálních pohybů litosférických desek podél jejich rozhraní

Relative plate velocities: The blue arrows show the rate and direction at which the plate on one side of the boundary is moving with respect to the plate on the other side. The length of an arrow represents the velocity. **Absolute plate velocities:** The red arrows show the velocity of the plates with respect to a fixed point in the mantle.

nedůležitější procesy deskové tektoniky

4 klíčové geovědní instituce 60' let 20. století, jejichž výzkumníci rozhodujícím způsobem přispěli ke zformulování hypotézy:

- Cambridge University
- Lamont Geological Observatory at the Columbia University
- Scripps Institution of Oceanography at the University of California
- Princeton University

zásadní publikace - 1968:

Morgan, W. Jason (1968): Rises, Trenches, Great Faults, and Crustal Blocks . *Journal of Geophysical Research*, **73** (6)

Le Pichon, Xavier (1968): Sea-floor spreading and continental drift. *Journal of Geophysical Research*, **73** (12)

B. Isacks, J. Oliver, L. R. Sykes (1968): Seismology and the new global tectonics. *Journal of Geophysical Research*, **75** (18)

typy rozhraní litosférických desek

**divergentní
(rozbíhavé)**

**konvergentní
(sbíhavé)**

transformní

Type of Margin	Divergent	Convergent	Transform
Motion	Spreading	Subduction	Lateral sliding
Effect	Constructive (oceanic lithosphere created)	Destructive (oceanic lithosphere destroyed)	Conservative (lithosphere neither created or destroyed)
Topography	Ridge/Rift	Trench	No major effect
Volcanic activity?	Yes	Yes	No

(a)

(b)

(c)

DIVERGENTNÍ rozhraní v oceánu - středoatlantský hřbet

- produkce cca 65% veškerého magmatu na Zemi, zpravidla bez ničivých erupcí
- velmi častá středně silná zemětřesení (cca do M 6,5), zpravidla bez ničivých účinků
- výrazná morfologie (centrální deprese – rift, s ním paralelní hřbety, na rift kolmé transformní zlomy)

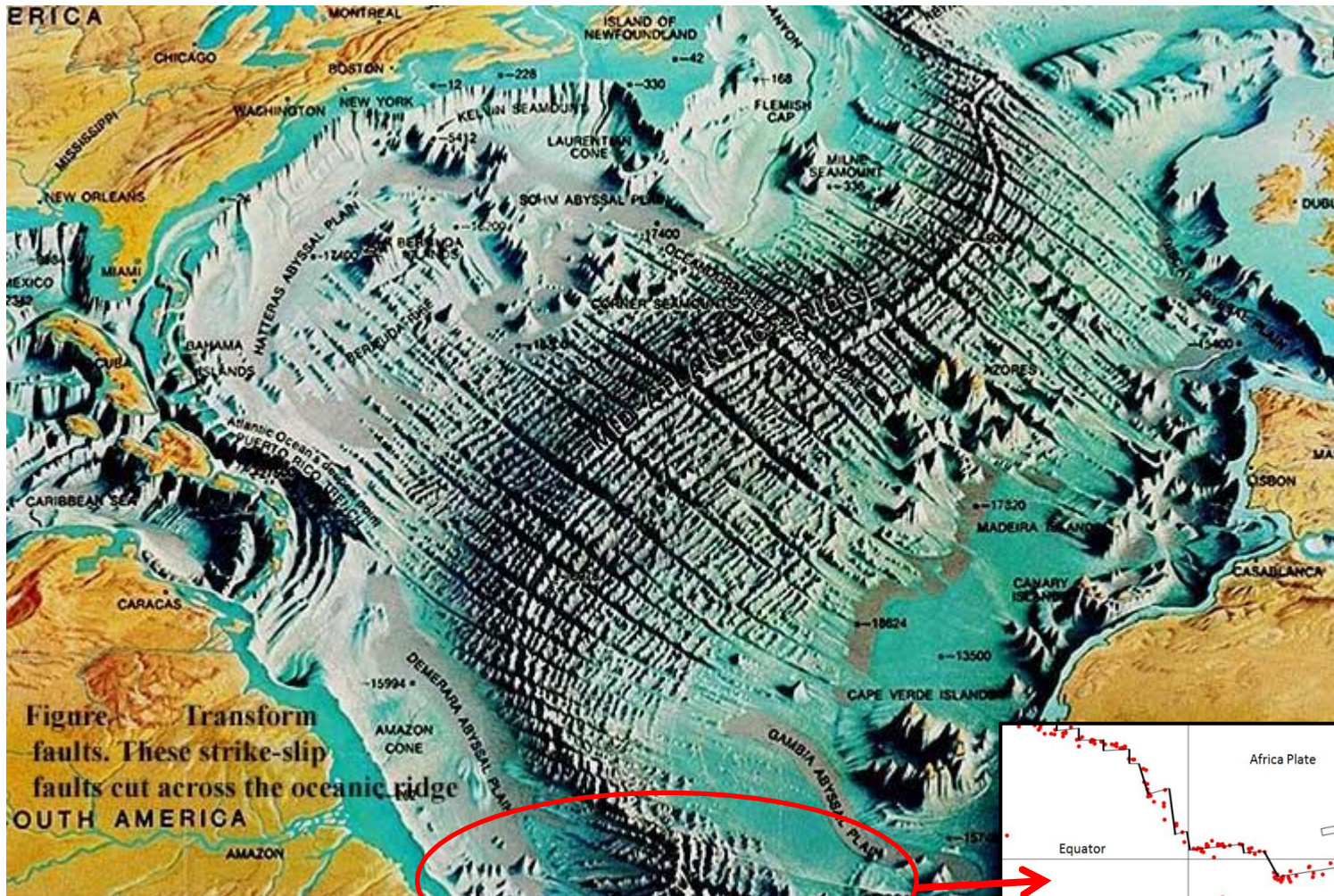
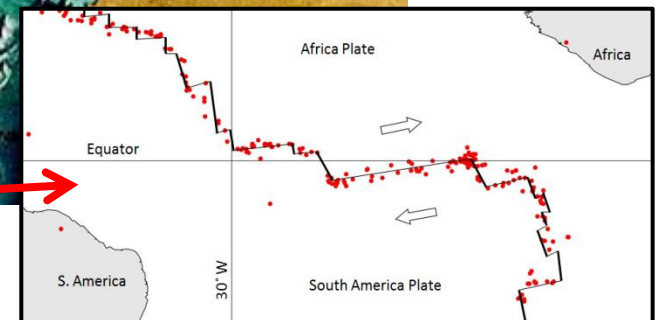

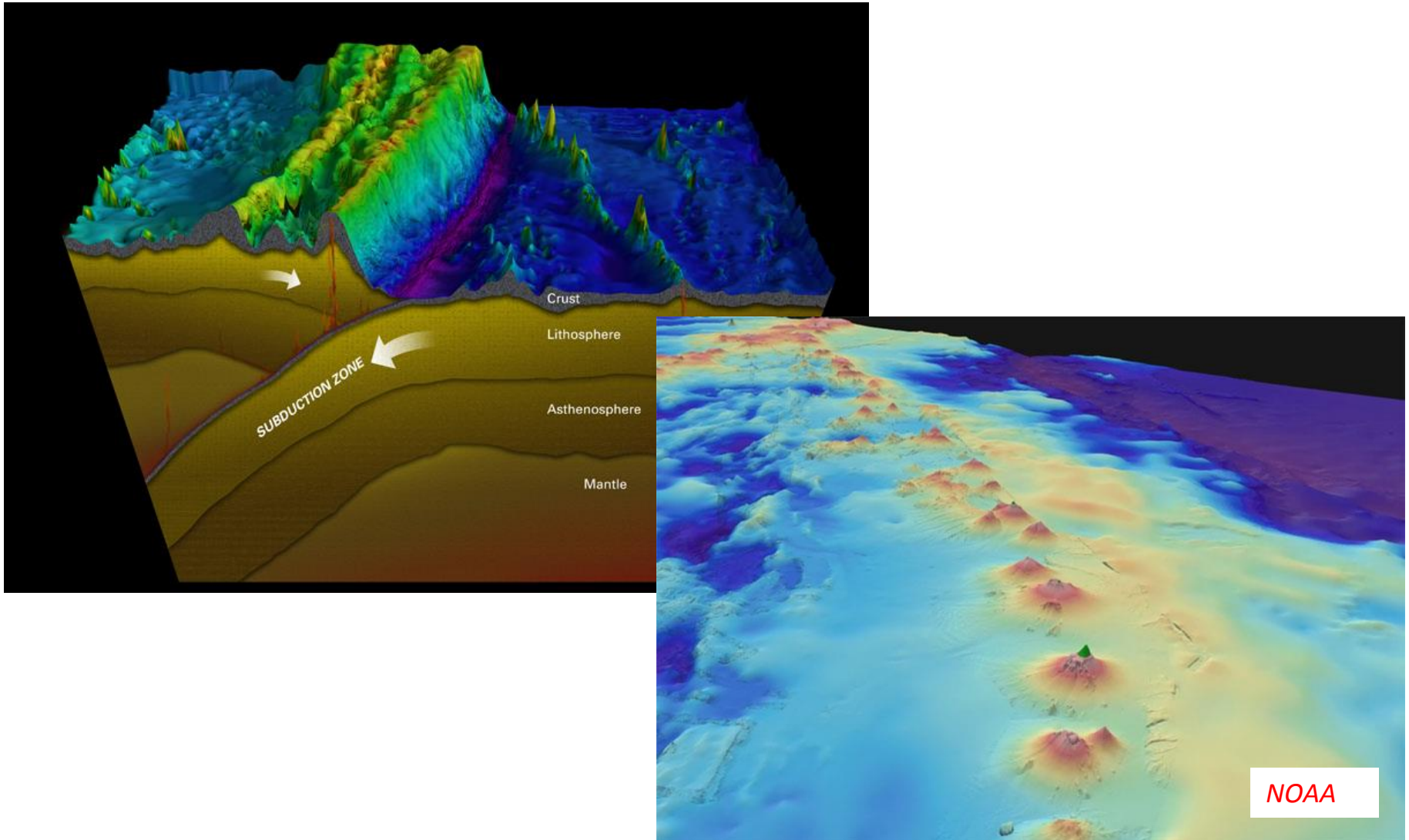
Figure Transform faults. These strike-slip faults cut across the oceanic ridge SOUTH AMERICA

sbíhavé (KONVERGENTNÍ) rozhraní

- nejčastěji konvergence oceánské a pevninské litosféry: podsouvání (SUBDUKCE) oceánské pod pevninskou
- morfologické důsledky subdukce: hlubokomořský příkop, pásemné pohoří, řetězec vulkánů

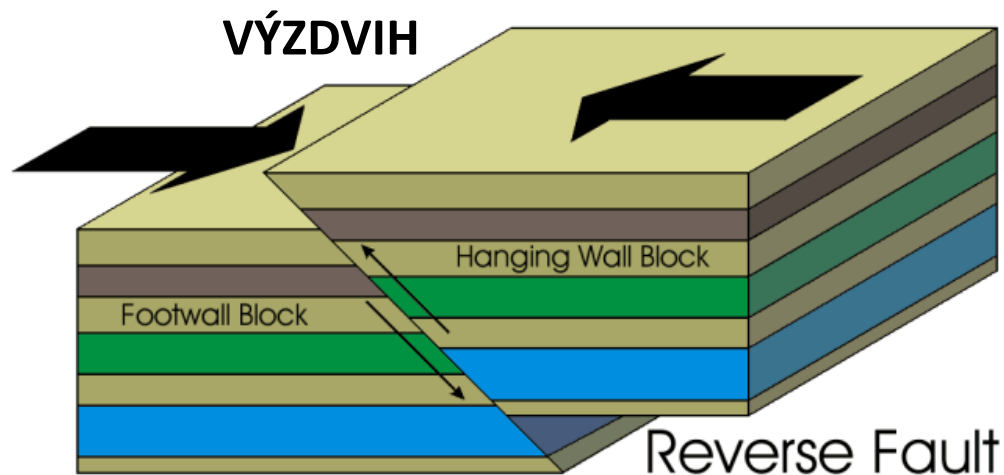
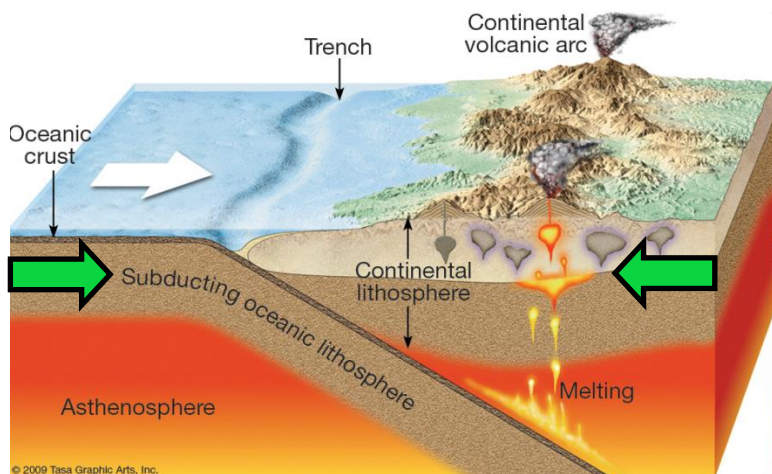
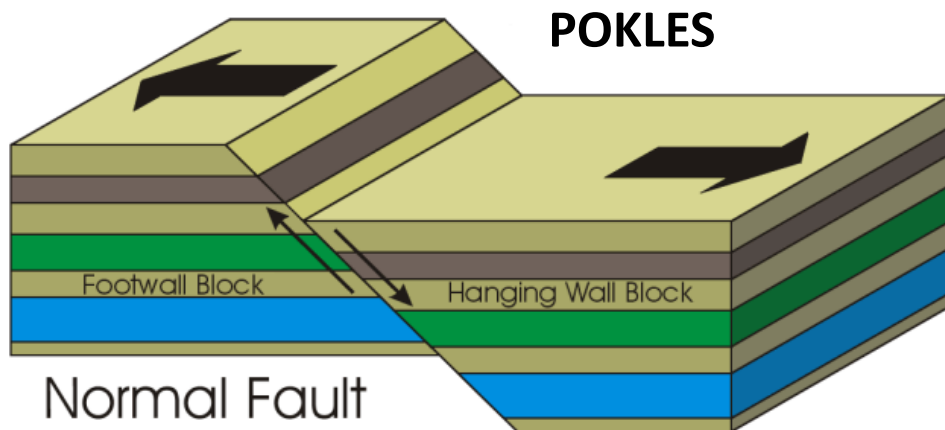
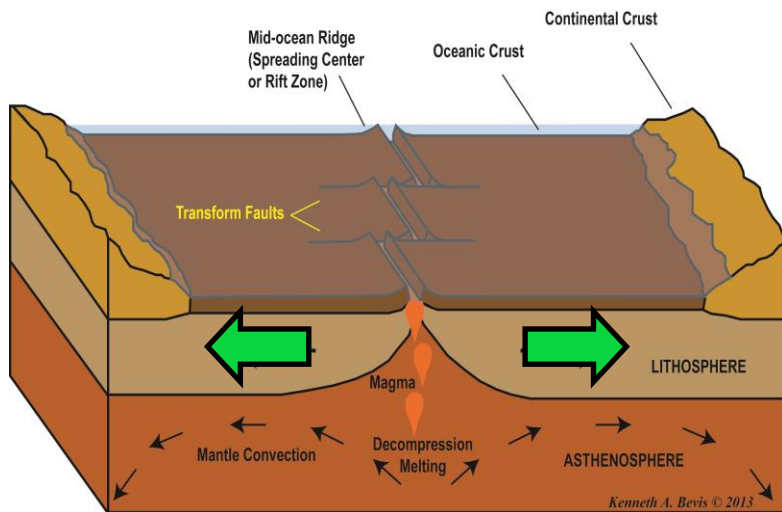

DIVERGENTNÍ vs. KONVERGENTNÍ rozhraní

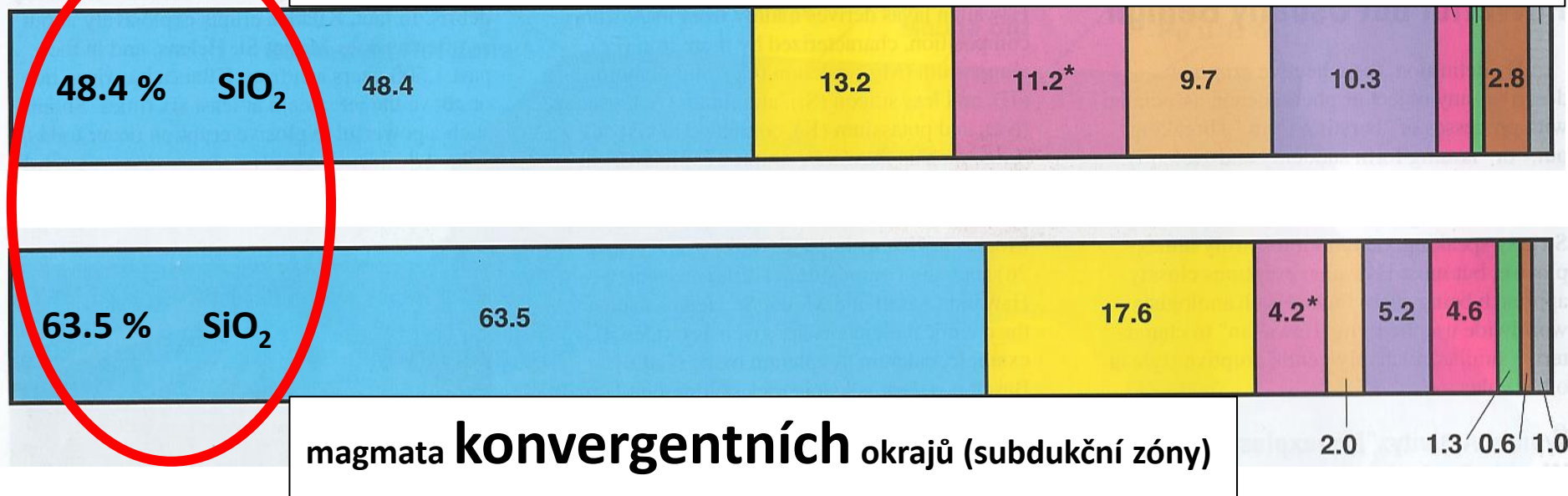
magmata: plášťová (mobilní) vs. korová (viskózní)

zemětřesení: poklesová (slabší) vs. přesmyková (silnější)

příčina rozdílné viskozity: rozdíly v chemickém složení magmat vystupujících na
DIVERGENTNÍCH vs. KONVERGENTNÍCH okrajích litosférických desek

magmata **divergentních** okrajů (středooceánské hřbety) a horkých skvrn

Silicon

Aluminum

Iron *

Magnesium

Calcium

Sodium

Potassium

Titanium

Other
elements

*Total iron as ferrous oxide (FeO)

vulkanismus DIVERGENTNÍCH rozhraní: málo viskózní, mobilní magma

vulkán Nyiragongo,
východoafrický rift, Kongo

vulkanismus KONVERGENTNÍCH rozhraní:

viskózní magma – **strmé svahy sopek**, **nízká mobilita magmatu**, jeho nesnadné
odplynění

Fuji, Japonsko

Kelut, Jáva

vulkanismus KONVERGENTNÍCH rozhraní:

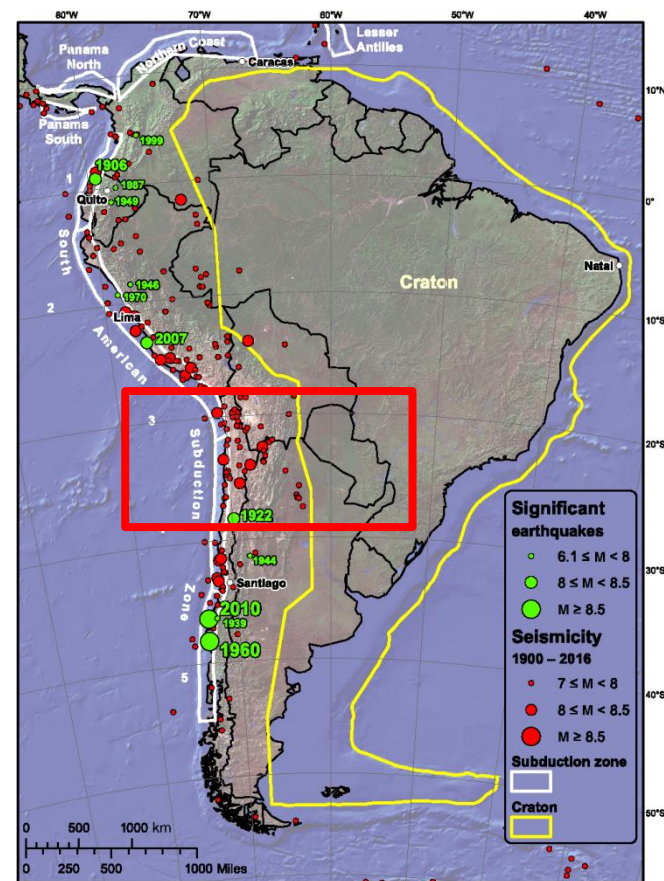
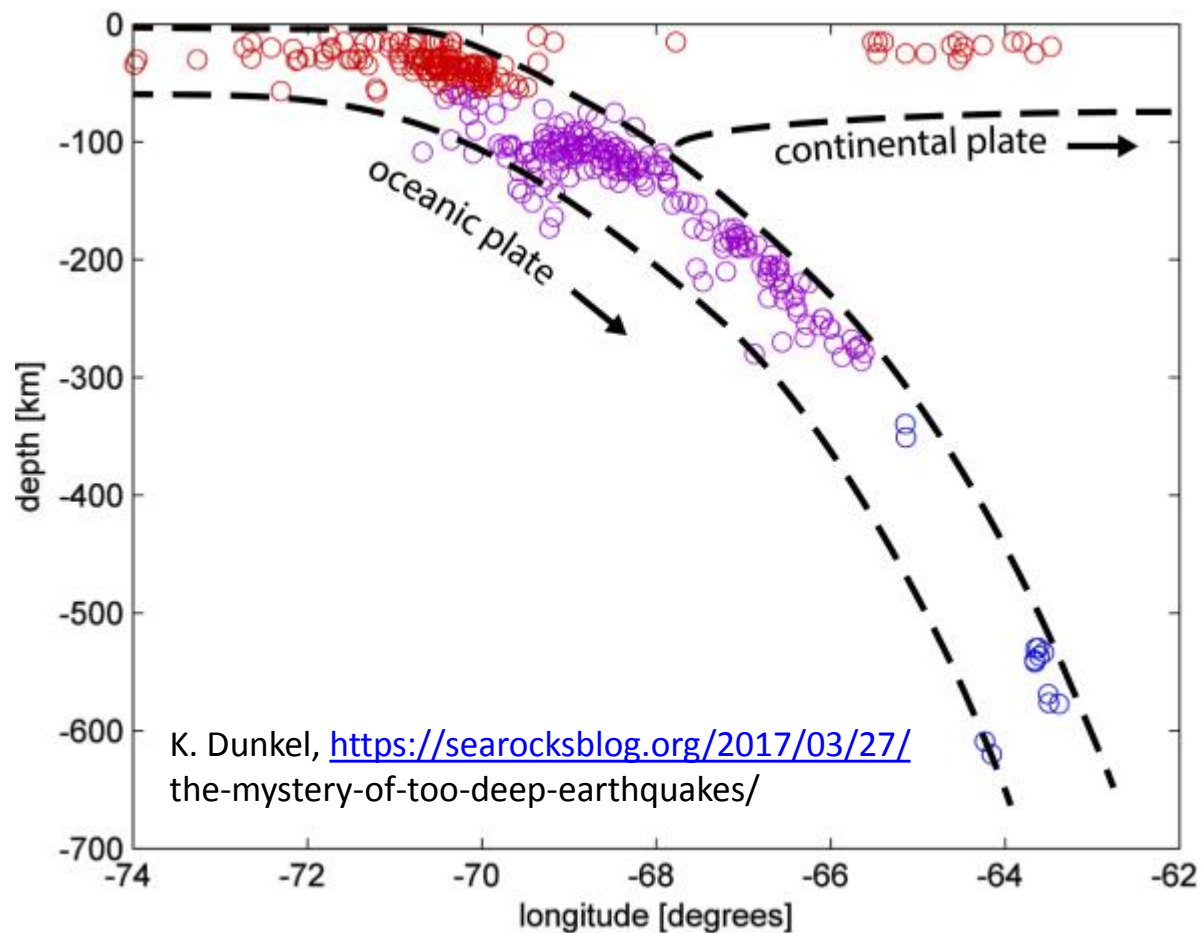
viskózní magma – **strmé svahy**, nízká mobilita, **nesnadné odplynění**

Soufriere Hills, Montserrat,
Karibská oblast

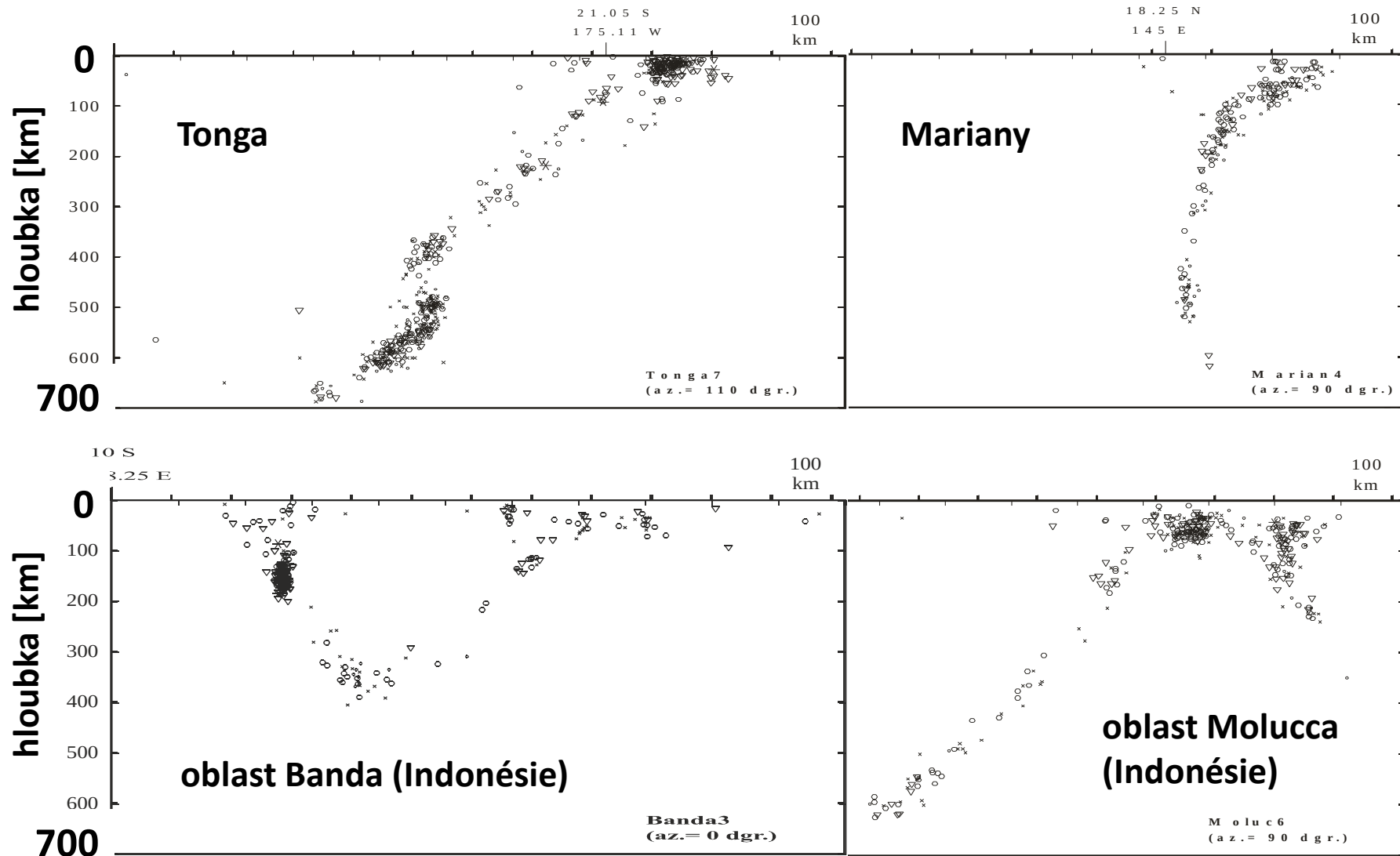
rozložení ohnisek zemětřesení s hloubkou v subdukčních zónách KONVERGENTNÍCH rozhraní: Wadati-Benioffova zóna

Data: [International Seismological Centre](https://www.seismology.org/).

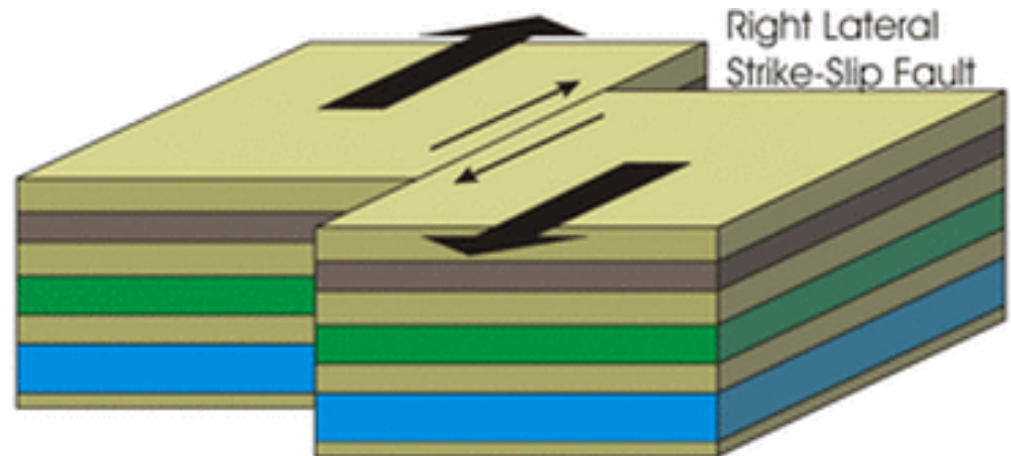

variabilita Wadati-Benioffovy zóny

TRANSFORMNÍ rozhraní – zpravidla svislé, dochází na něm k horizontálnímu posunu horninových bloků („strike-slip“)

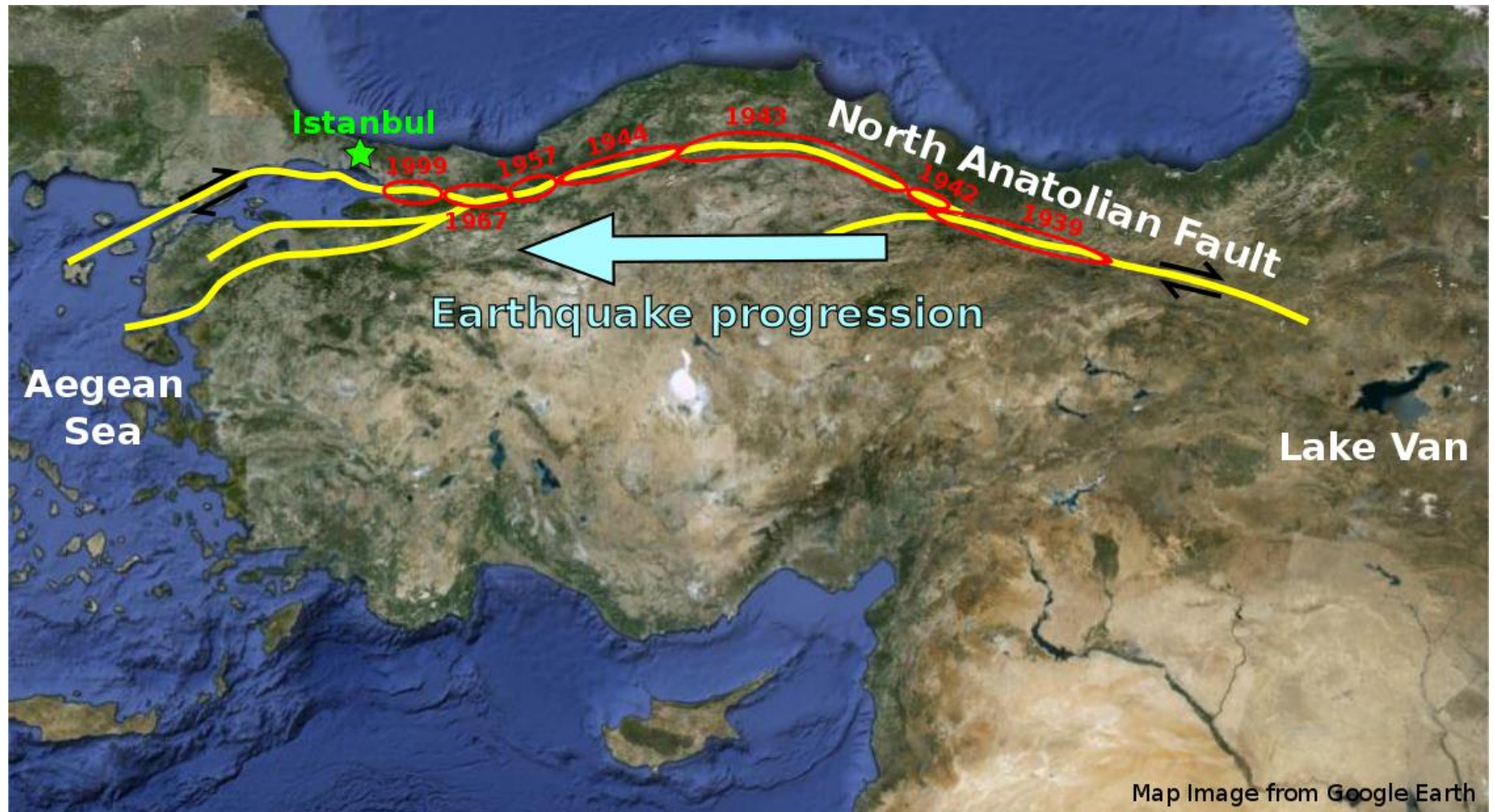
zlom San Andreas, Kalifornie

TRANSFORMNÍ rozhraní

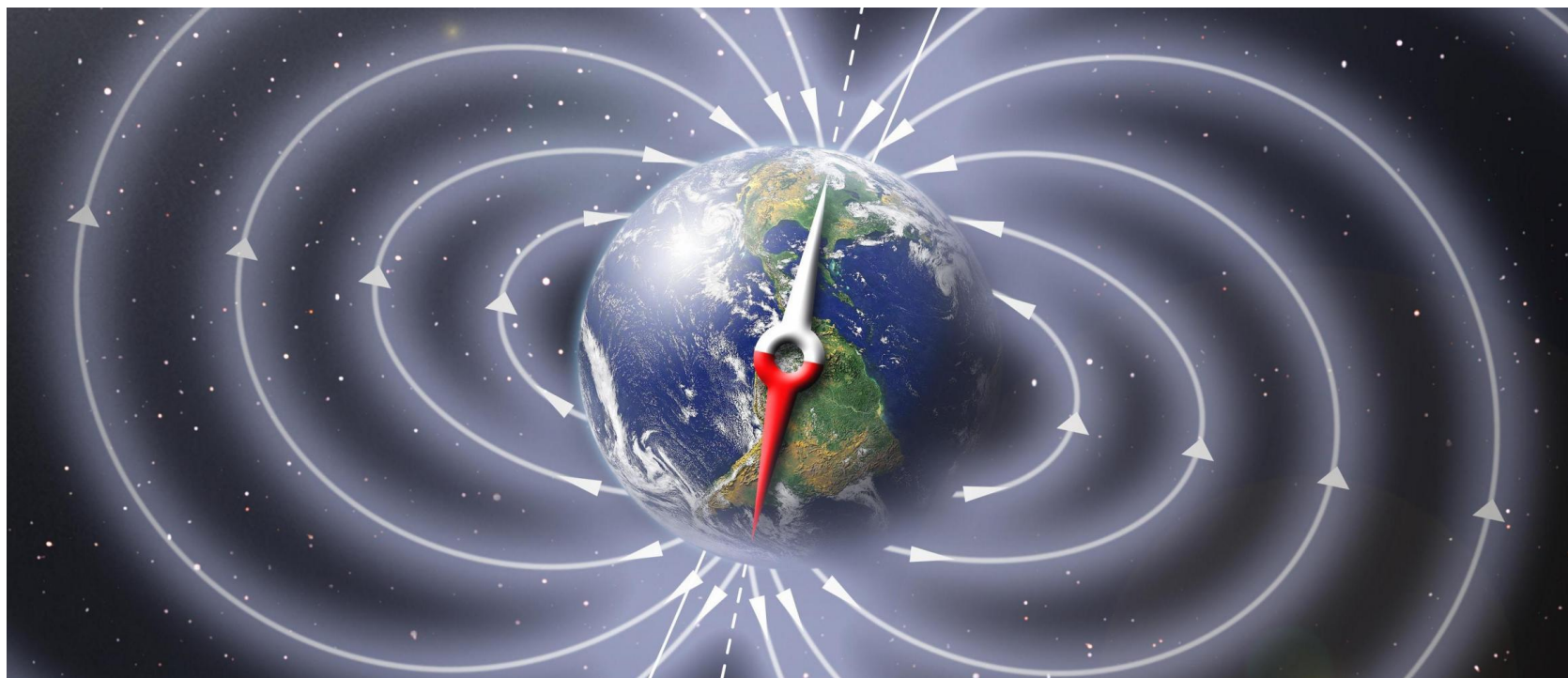
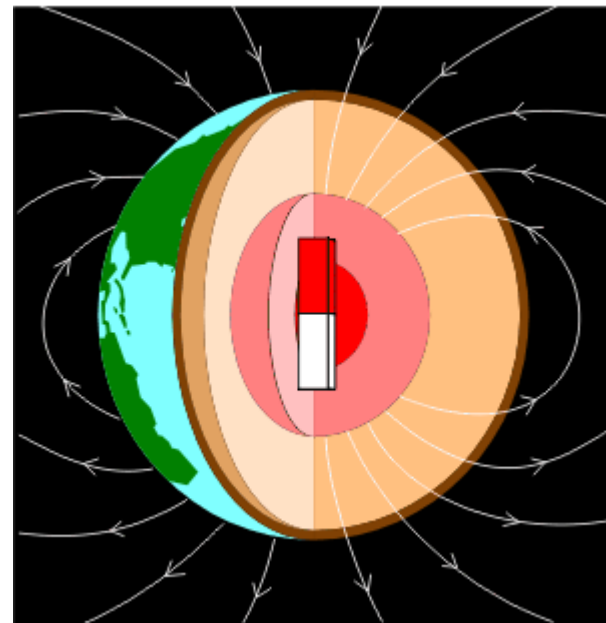
severní anatolský zlom, Turecko

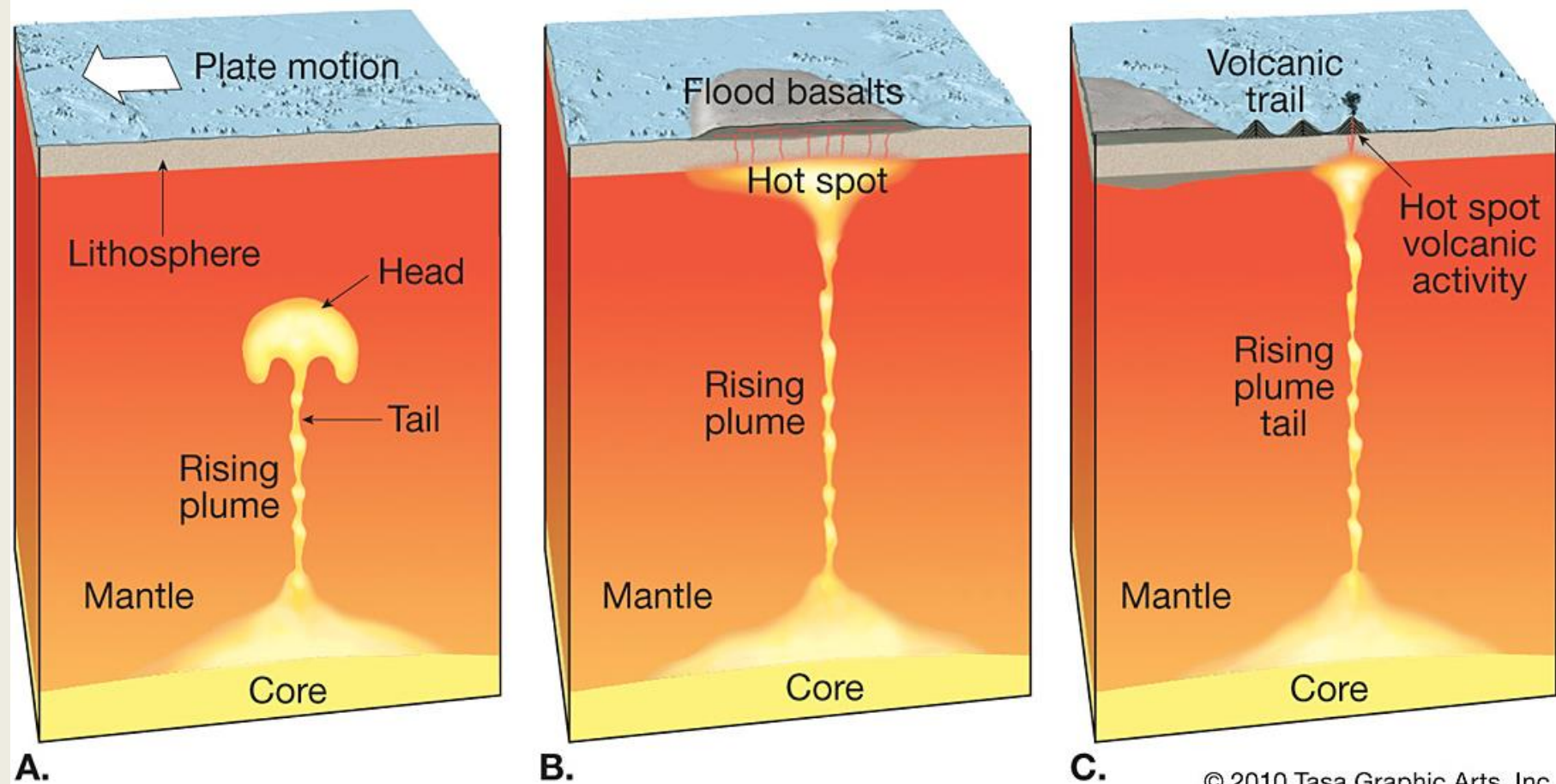

projevy procesů odehrávajících se mimo deskovou tektoniku 1:

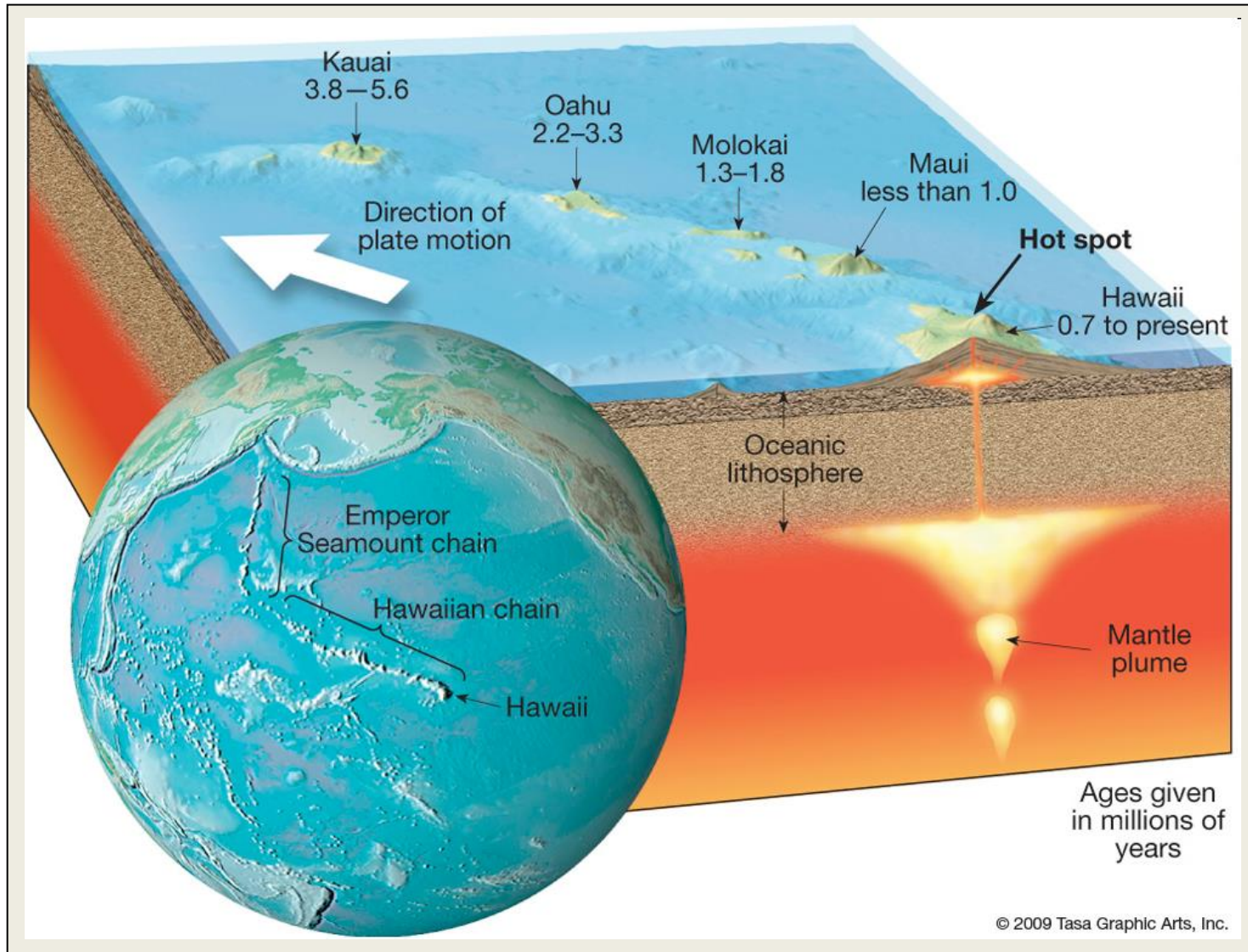
magnetické pole Země se tvoří v zemském
jádrě, hluboko pod litosférickými deskami

projevy procesů odehrávajících se mimo deskovou tektoniku 2: plášťové chocholy a horké skvrny

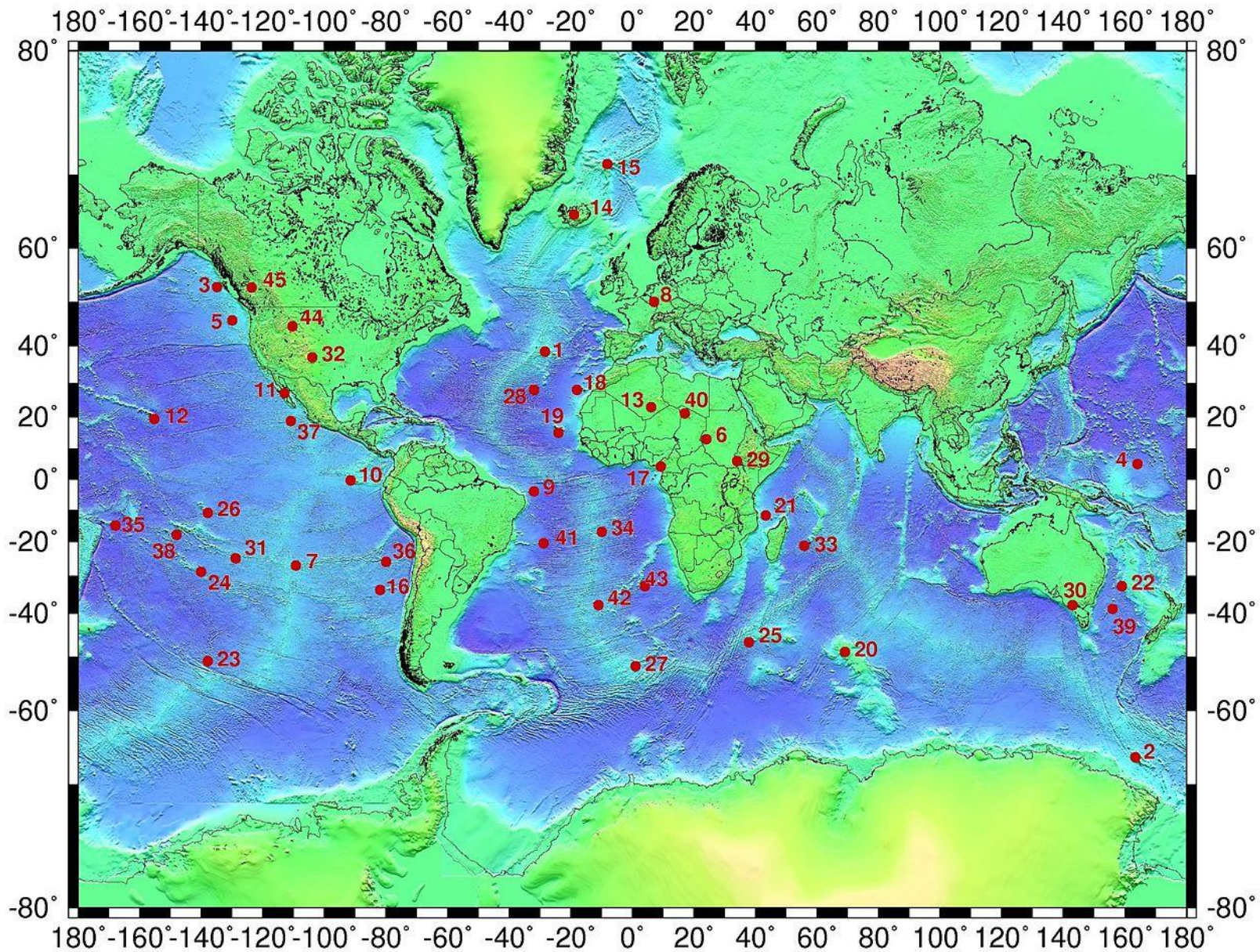

projevy procesů odehrávajících se mimo deskovou tektoniku 2: plášťové chocholy a horké skvrny

projevy procesů odehrávajících se mimo deskovou tektoniku 2: rozložení 45 horkých skvrn na zemském povrchu

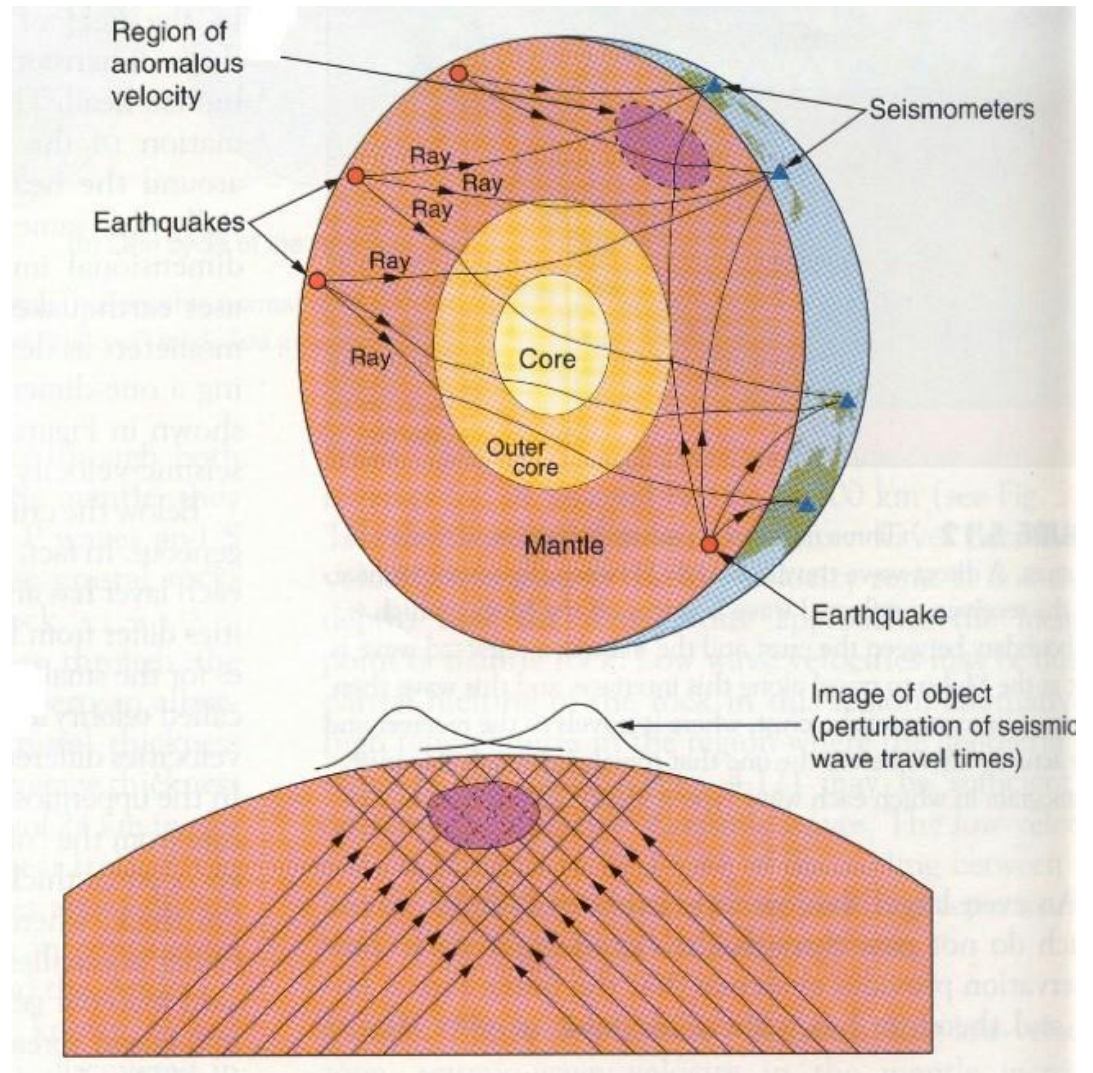

možnosti moderních věd o Zemi při poznávání detailů geologických procesů:

seismická tomografie –
- princip

Seismická tomografie
využívá seismických vln,
šířících se podél různých
paprsků, k získání
trojrozměrného obrazu
rychlosti seismických
vln v Zemi
(= vymapování struktur
s různou rychlostí šíření
seismických vln)

[Seth Stein](#)

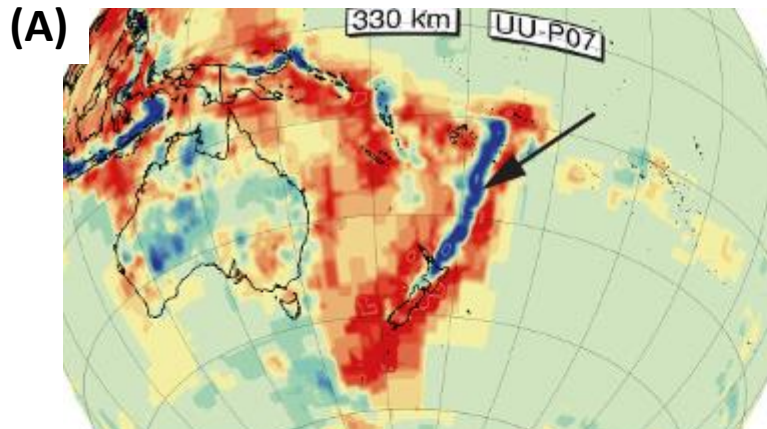
Department of Earth and Planetary Sciences, Northwestern University

možnosti moderních věd o Zemi při poznávání detailů geologických procesů:

seismická tomografie –

- subdukční zóna Tonga-Kermadec-Hikurangi

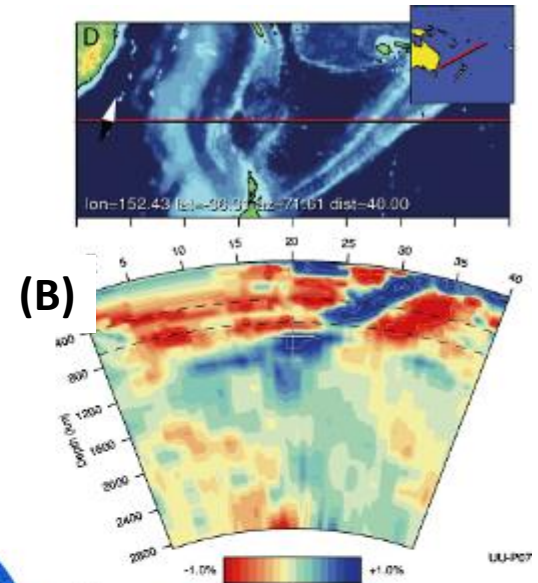
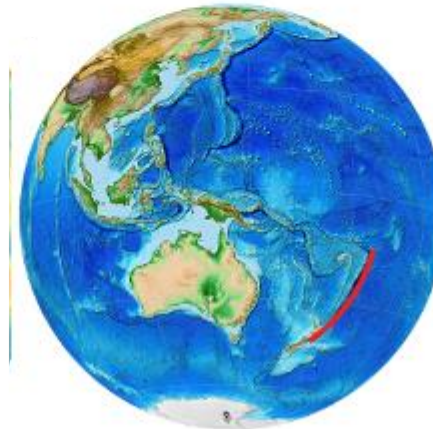
(tomografické zobrazení ve formě horizontálního (A) a svislého (B) řezu

Tonga-Kermadec-Hikurangi - TKH

anomaly:
lon, lat: 174°, -28°
base: 1600±100 km
top: 0 km

interpretation:
base age: 85-30 Ma
top age: 0 Ma

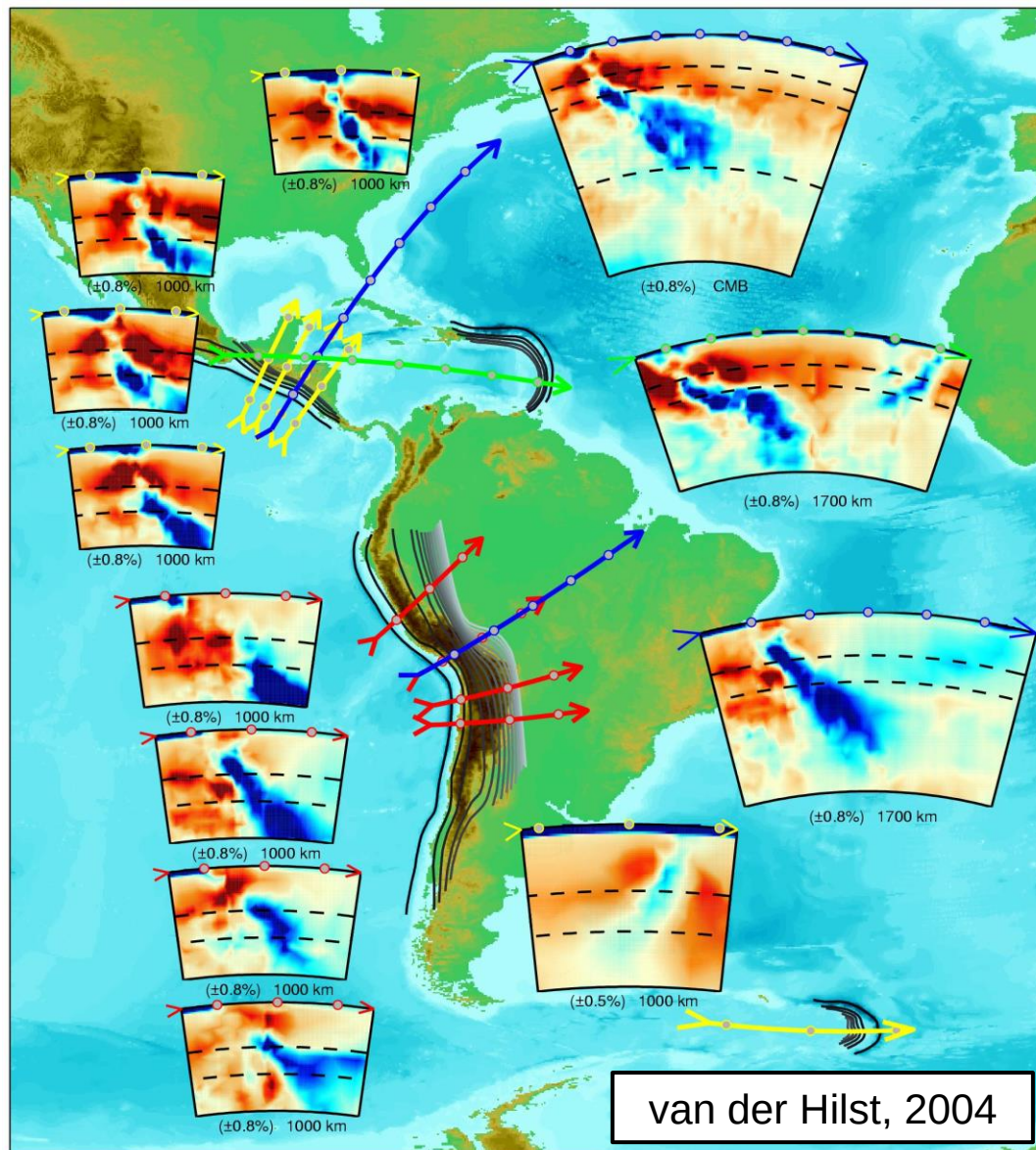
barevná škála: ± 1%

van der Meer, D.G., van Hinsbergen, D.J.J., and Spakman, W., 2018, Atlas of the Underworld: slab remnants in the mantle, their sinking history, and a new outlook on lower mantle viscosity, Tectonophysics 723, p. 309-448

možnosti moderních věd o
Zemi při poznávání detailů
geologických procesů:

seismická tomografie

- 0.8 %

+ 0.8 %

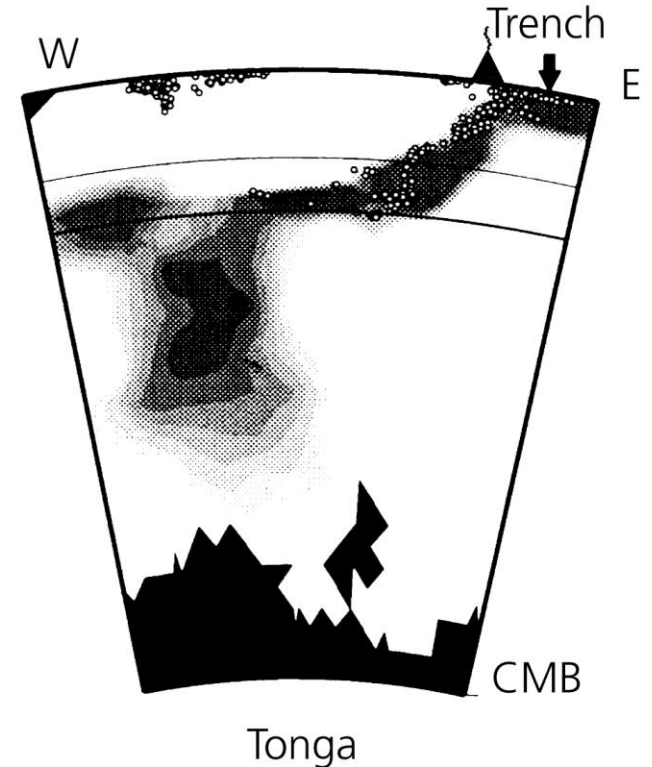
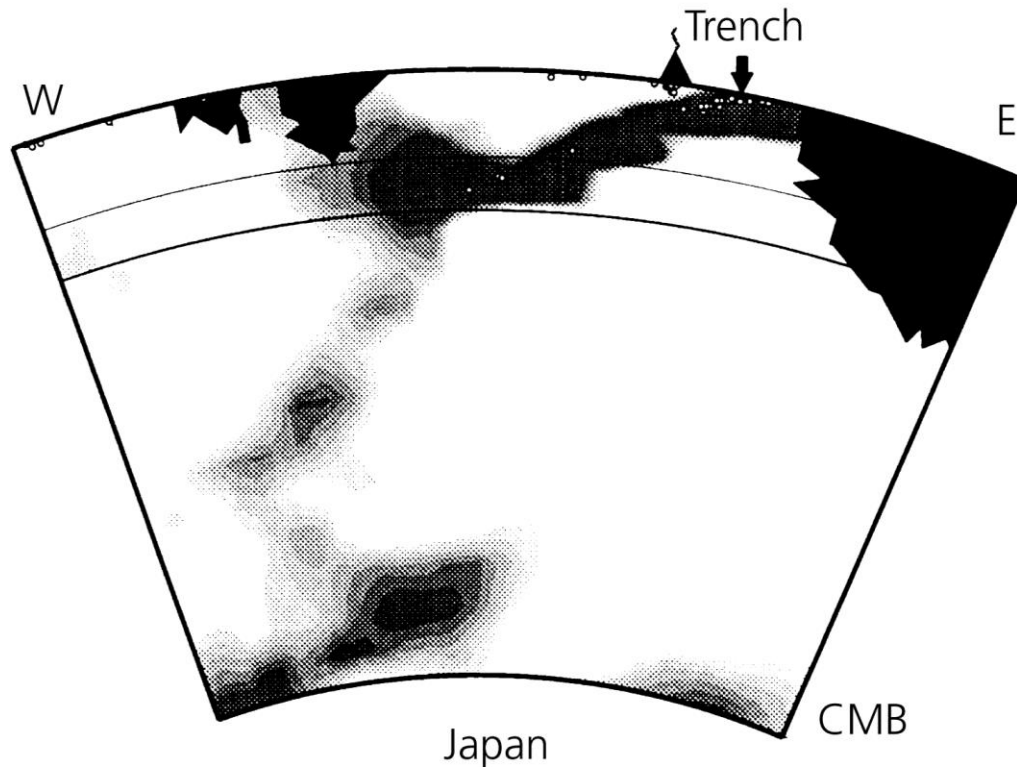
slow

fast

možnosti moderních věd o Zemi při poznávání detailů geologických procesů:
seismická tomografie umožnila sledovat hloubkový dosah subdukce

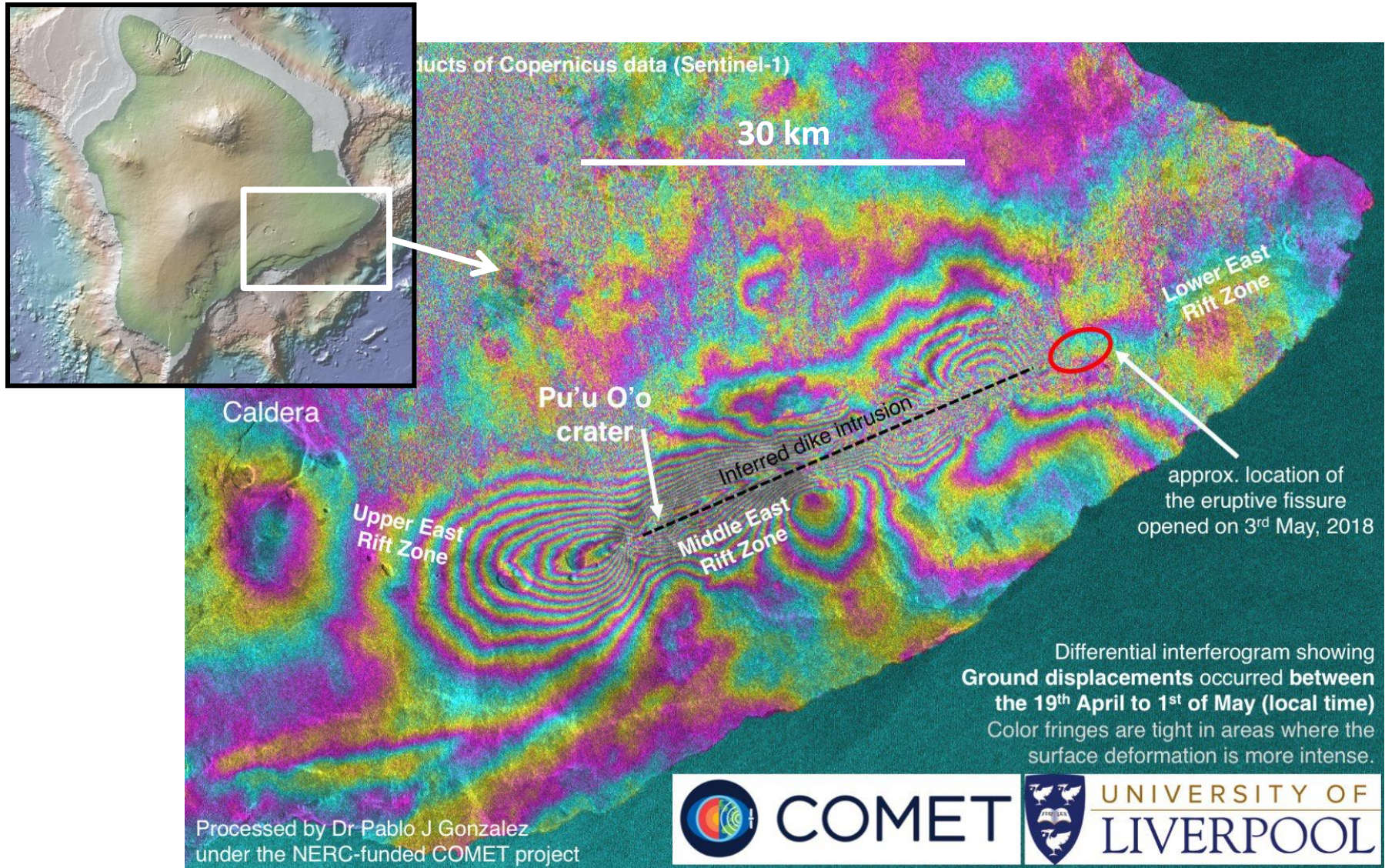
svislý řez napříč Japonskem, resp. oblastí Tonga, až k rozhraní jádro – plášť

Van der
Hilst et al.,
1998

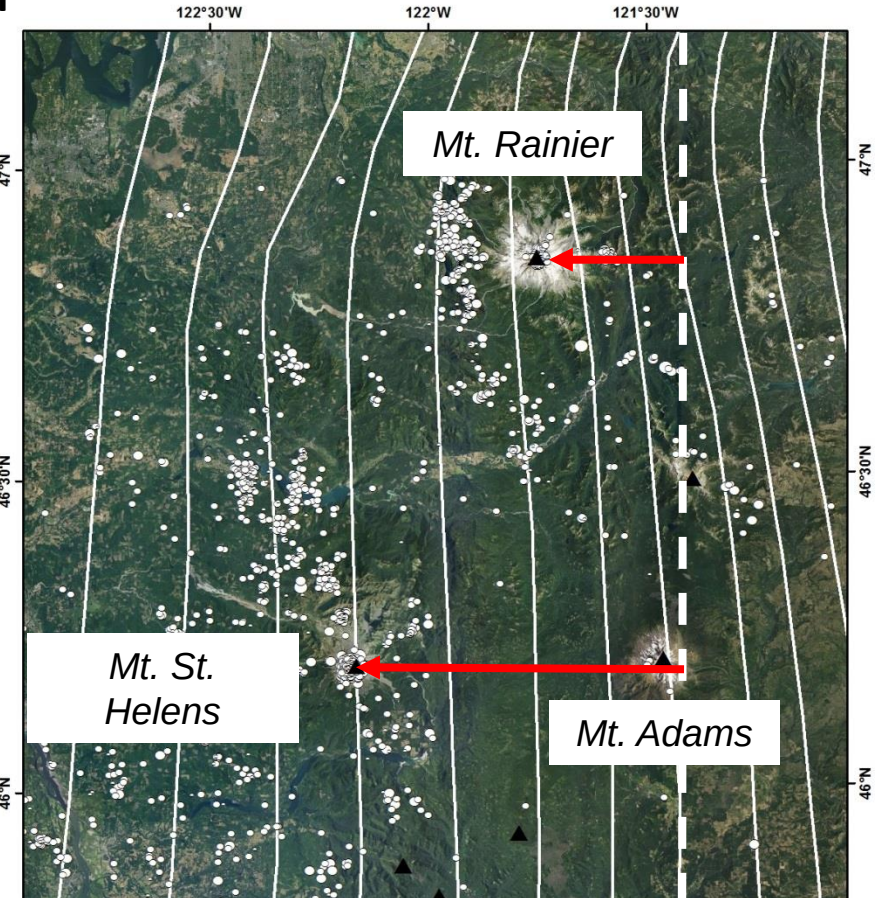

možnosti moderních věd o Zemi při poznávání detailů geologických procesů:
satelitní geodetická pozorování – zobrazení svislých pohybů zemského povrchu
podél východního riftu sopky Kilauea, Havaj, v období 19. 4. – 1. 5. 2018

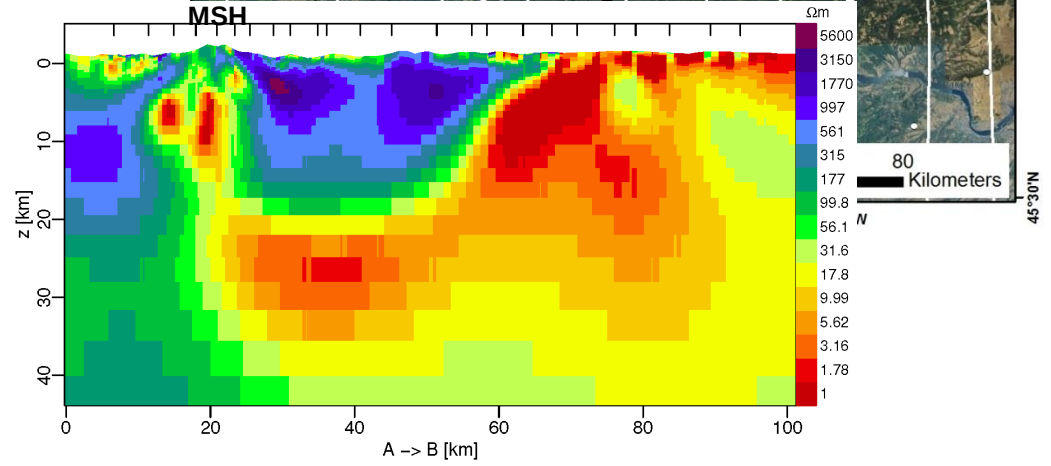
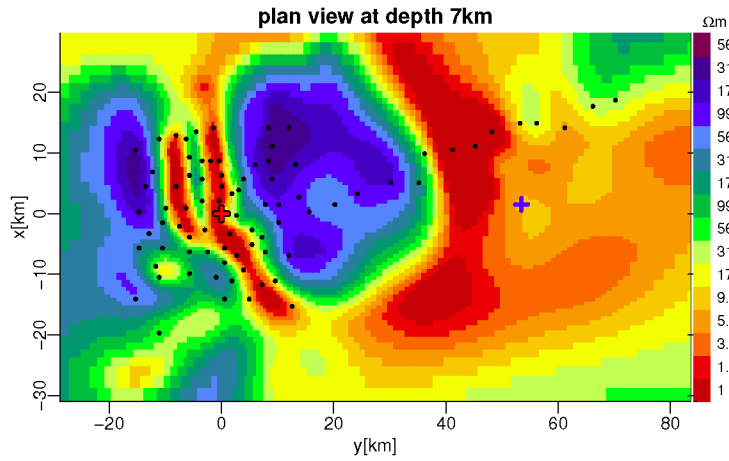

možnosti moderních věd o Zemi při poznávání
detailů geologických procesů:
magnetotelurická metoda

G. HILL, NAT. GEOSCI, 2015

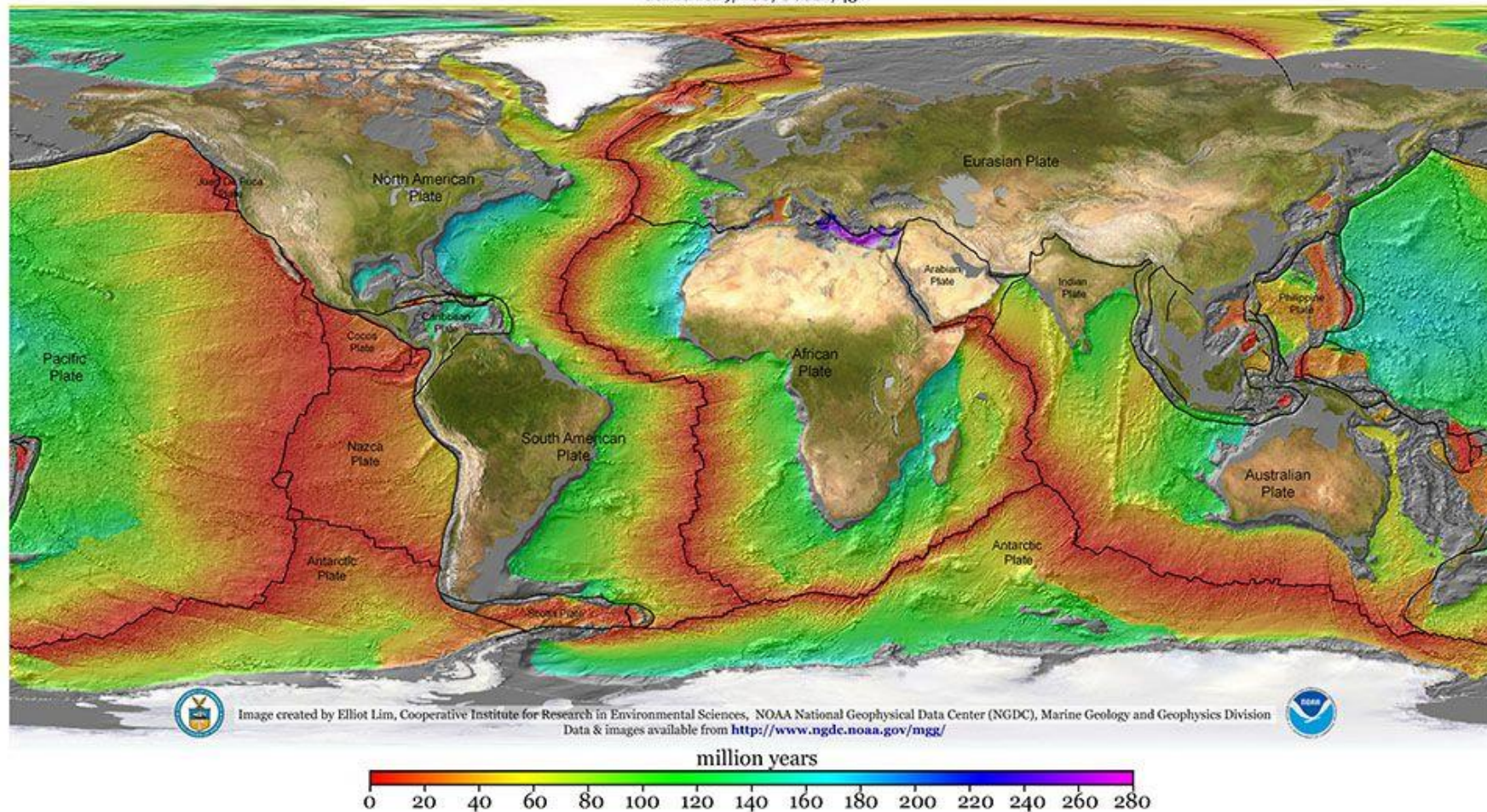
počátek deskové tektoniky

je obtížné určit – např. nejstarší dochovaná oceánská litosféra má stáří jen cca 180 mil let

mapa stáří oceánské litosféry v mil. let

Data source:

Muller, R.D., M. Sdrolias, C. Gaina, and W.R. Roest 2008. Age, spreading rates and spreading symmetry of the world's ocean crust, *Geochem. Geophys. Geosyst.*, 9, Q04006, doi:10.1029/2007GC001743.

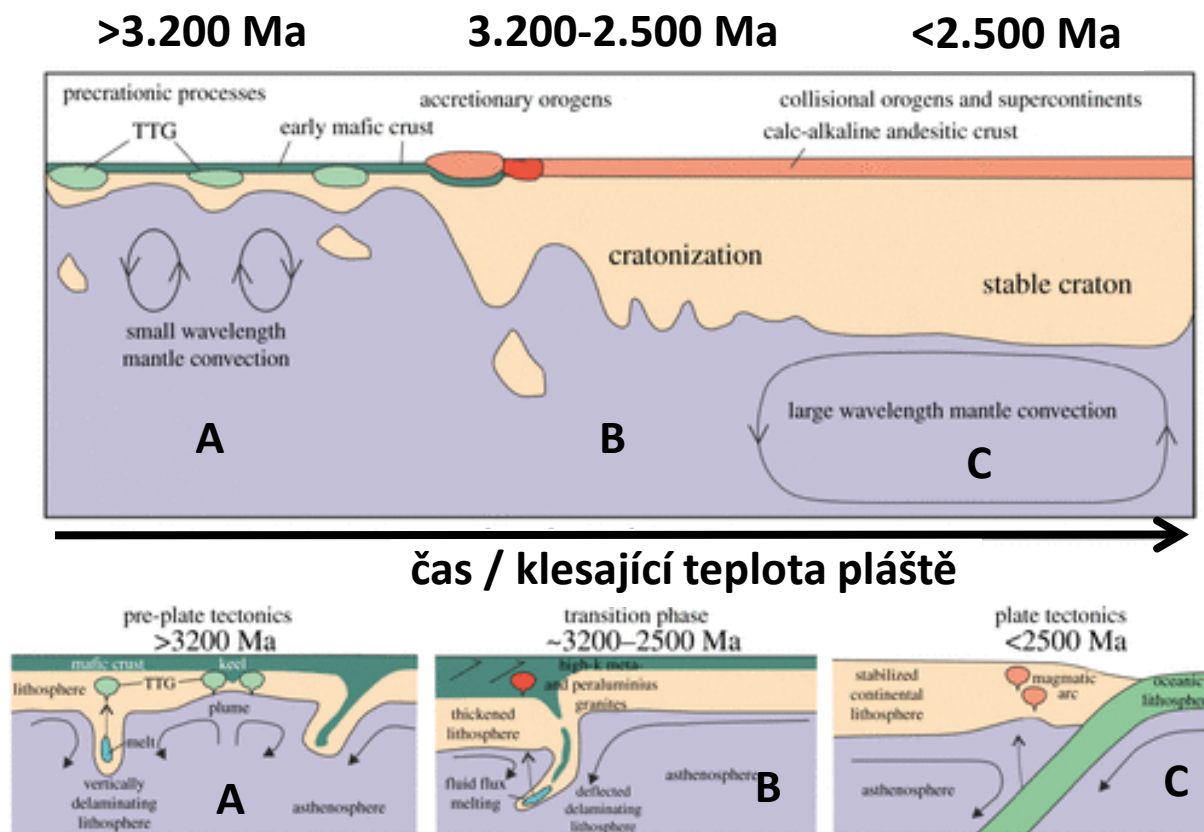

MAP COURTESY NOAA

počátek deskové tektoniky

je patrně dán určitým vývojovým stadiem litosféry před 2.500 Ma; vývoj litosféry souvisí s chladnutím zemského pláště:

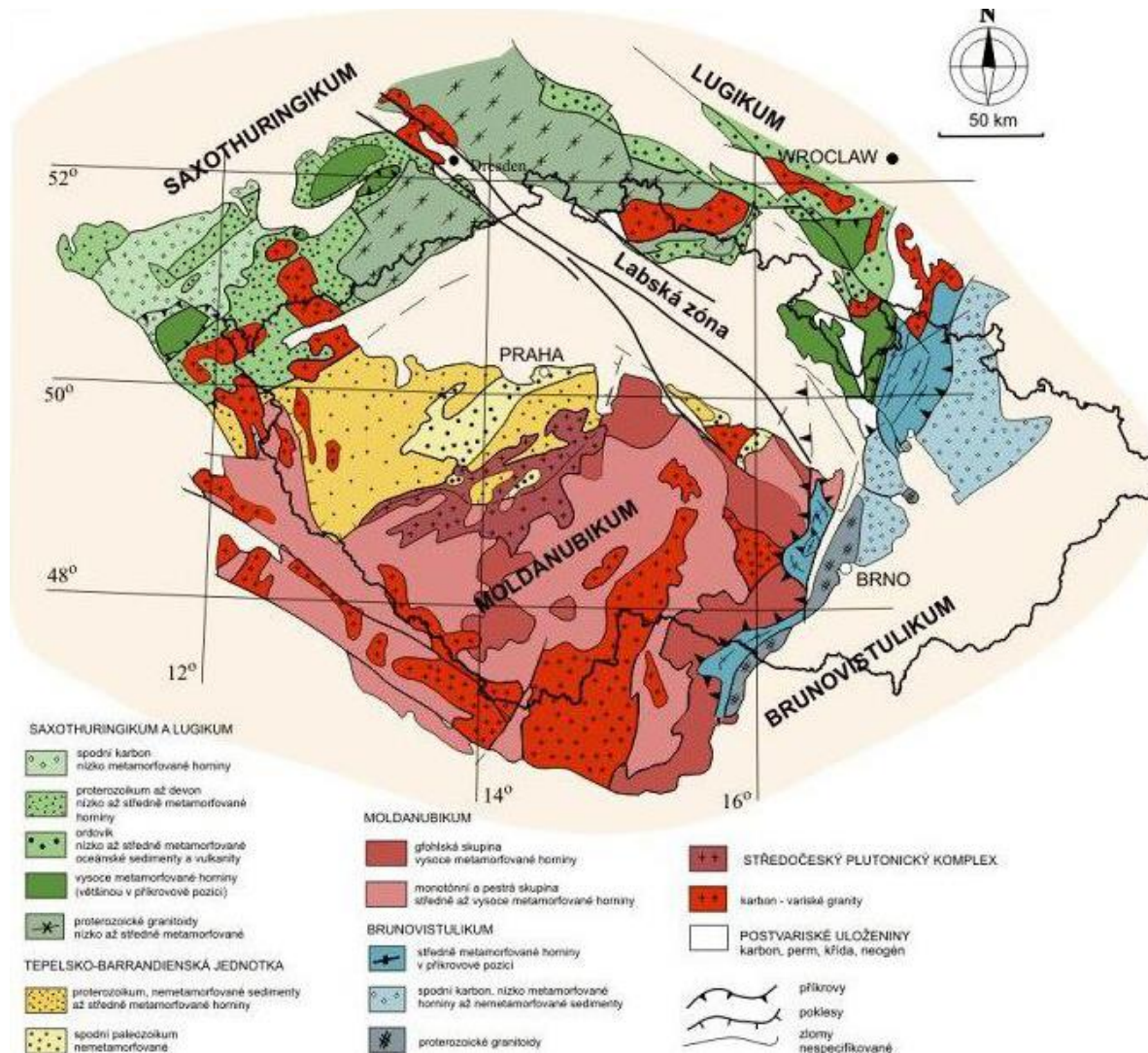
- A. období před 3.200 Ma – desková tektonika ještě nefunguje, hlavním zdrojem vulkanismu jsou plášťové chocholy, plášťová konvekce v malých buňkách
- B. přechodné období – diferenciaci kontinentální a oceánské litosféry, nárůst mocnosti kontinentální litosféry
- C. začátek deskové tektoniky před 2.500 Ma, plášťová konvekce zaujímá velký prostor

desková tektonika v Českém masívu

geologická mapa Českého – na první pohled zřetelná koexistence odlišných geologických jednotek

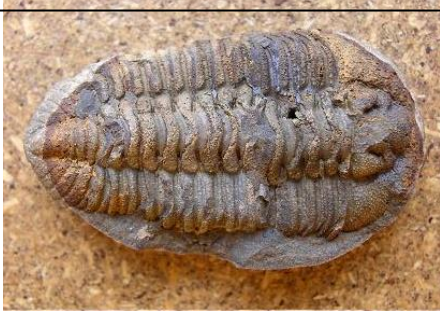
desková tektonika v Českém masívu

Saxothuringikum

- pozůstatky oceánské kůry,
minerální složení hornin svědčí o
jejich vzniku za vysokých tlaků a
nízkých teplot

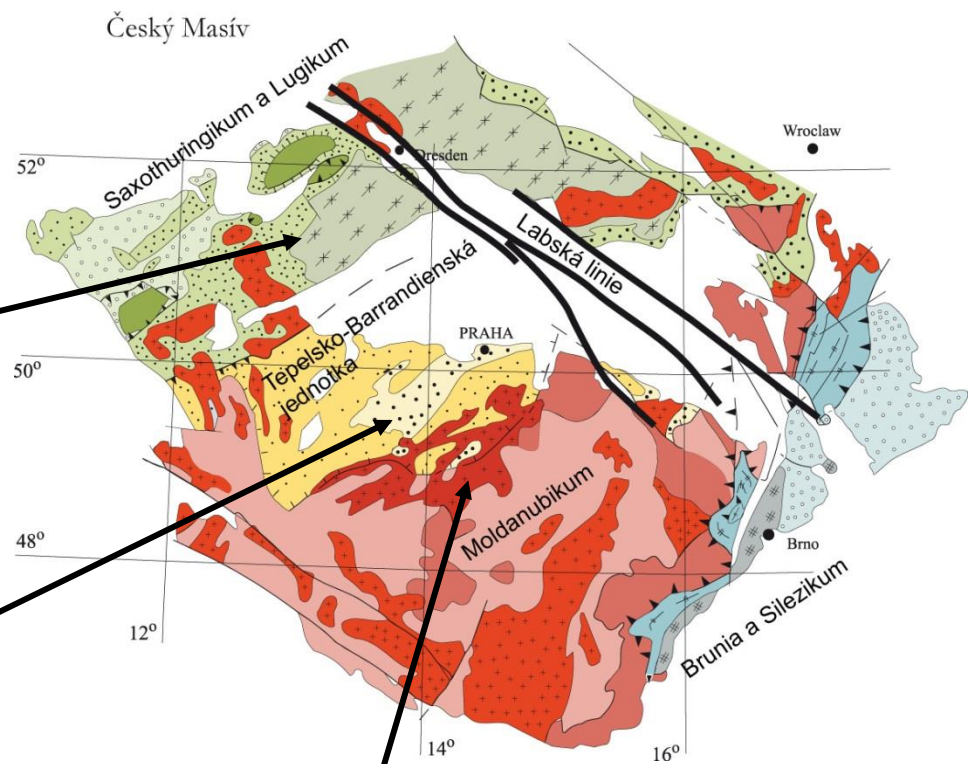
Tepelsko-Barrandienská jednotka

- málo přeměněné sedimentární
horniny s pozůstatky fosilií

Středočeský plutonický komplex

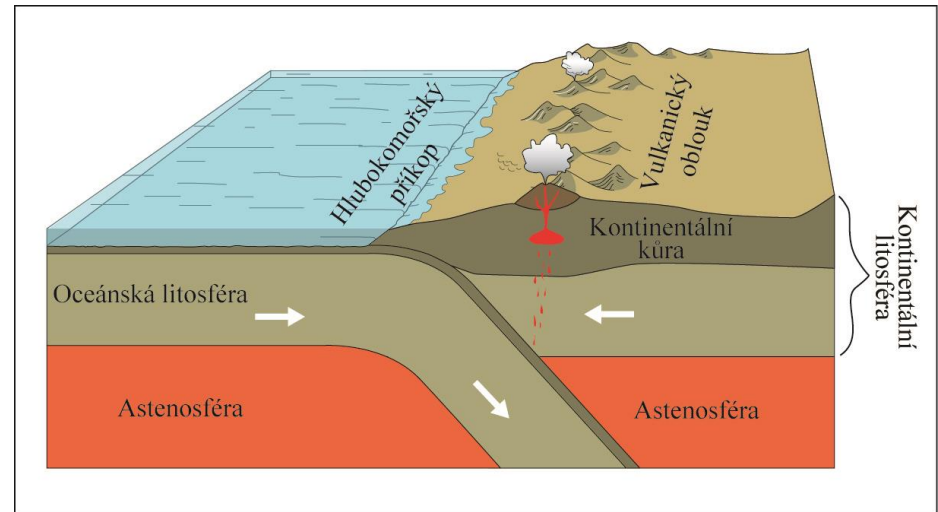
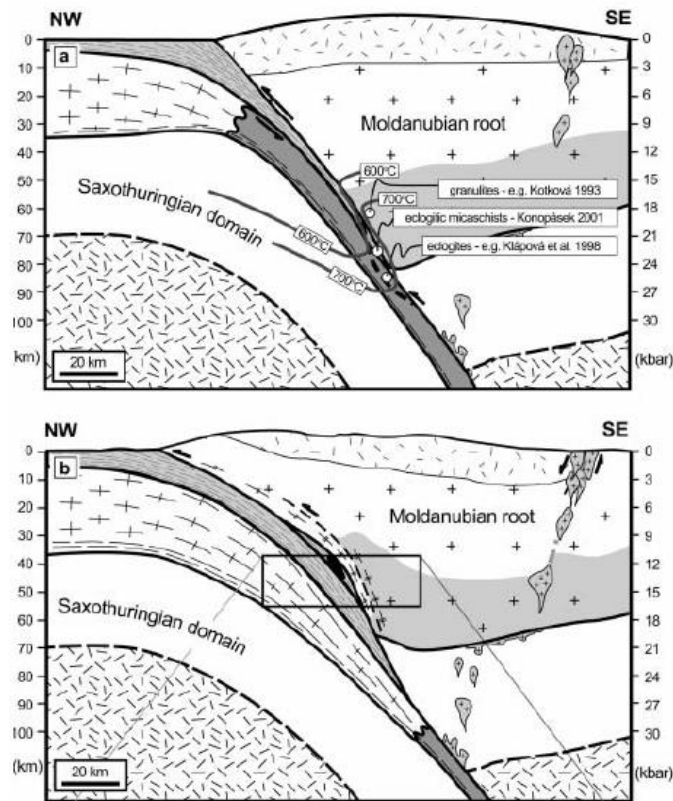
- magmatické horniny
typické pro vulkanický
oblouk

desková tektonika v Českém masívu:

interpretace tektonického vývoje západního okraje Českého masívu

1. Subdukce tzv. saxothuringického oceánu následovaná podsunutím stenčeného kontinentálního okraje a vznikem Středočeského plutonického komplexu
2. Vysouvání plochých horninových těles – příkrovů, oddělených z podsouvané desky podél subdukční zóny zpět k povrchu

projevy deskové tektoniky online

aktuální obraz zemětřesné činnosti na světě –

stránka americké geologické služby USGS

(Earthquake Hazards – Latest Earthquakes – Interactive Map)

<https://earthquake.usgs.gov/earthquakes/map/>